

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Імпортні предмети в матеріальній культурі ранньоскіфського часу
Більського городища»

Виконала: студентка IV курсу
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «Історія та археологія»
Чуділовська Аліна Олегівна

Керівник: к. і. н., доц.
Шрамко Ірина Борисівна

Рецензент: к. і. н.
Задніков Станіслав Анатолійович

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1: Античний імпорт ранньоскіфського часу Більського городища	14
1.1. Загальна характеристика раннього античного керамічного імпорту на поселенні	14
1.2. Рідкісні керамічні вироби та прикраси.....	19
Розділ 2: Предмети гальштатського імпорту з Більського городища	23
2.1. Зв'язки Більського городища з колом гальштатських культур.....	23
2.2. Рідкісні західно- та центральноєвропейські артефакти в матеріалах Більського археологічного комплексу.....	29
Розділ 3: Імпортні артефакти передньоазійського походження та з інших тогочасних центрів	35
3.1. Питання про передньоазійське походження імпортованих предметів	35
3.2. Імпортні предмети з Єгипту в матеріалах Більського городища. Дискусії навколо питання їх походження.....	38
ВИСНОВКИ	43
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ	49
ДОДАТКИ	Ошибка! Закладка не определена.

ВСТУП

Більське городище — унікальна археологічна пам'ятка скіфського часу, культурний, економічний, політичний та релігійний центр давніх племен раннього залізного віку. Знаходиться воно в межах сучасних Полтавської (Полтавського району, Котелевської тергромади) та Сумської (Охтирського району, Грунської тергромади) областей, у межиріччі річок Ворскла та Суха Грунь. До складу цього масштабного поселення входить Східне, Західне та Куземинське укріплення, об'єднані в одну систему валами Великого Більського городища. Цей поселенський комплекс також доповнюють численні селища округи (Лазьки, Глинське, Безодня, Перемірки) тощо. Окрім поселень археологічний комплекс містить і некрополі, що розташовані на захід від нього в межах укріплень. Це, наприклад, Скоробір, Марченки, Осняги, Перещепине, Розрита Могила. Городище має значні розміри, за недавніми підрахунками, площа Більського комплексу перевищує 5 000 га¹, що не має аналогій та порівнянь з іншими поселеннями як на території України, так і за її межами. За гіпотезою Б. А. Шрамка², саме Більське городище можна ототожнювати із давнім містом Гелон, що його описував давньогрецький історик Геродот.

Проблема датування Більського городища також довгий час була дискусійною. Наприклад, Б. А. Шрамко вказував на формування неукріпленого поселення наприкінці VIII ст. до н. е., і доволі ранню появу (приблизно початок VII ст. до н. е.) двох укріплень городища — Західного та Східного, які згодом (кінець VII — початок VI ст. до н. е.) були об'єднані в одну систему. Десятки років досліджень та нагромадження різноманітного досліджуваного підйомного матеріалу (а особливо, імпортової грецької кераміки, що є доволі чітким хроноіндикатором; також виробів із заліза, бронзи та кістки) надали можливість

---

¹ Шапорда О. М., Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році // Археологічні дослідження Більського городища — 2016. Київ, Котельва: ЦП НАН України і УТОПШК. С. 181.

² Шрамко Б. А. Бельское городище — важнейший политический и экономический центр скифской эпохи в Восточной Европе // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. 606 с. С. 67.

встановити такі хронологічні горизонти Більського городища за стратиграфією (за І. Б. Шрамко, 2021¹):

- Bilsk-A (друга половина / кінець VIII ст. до н. е. – перша половина VII ст. до н. е.);
- Bilsk-B (друга половина VII ст. до н. е. – перша чверть VI ст. до н. е.);
- Bilsk-C (друга – третя чверть VI ст. до н. е.);
- Bilsk-D (остання чверть VI – перша половина V ст. до н. е.);
- Bilsk-E (друга половина V – IV ст. до н. е.).

Результати багаторічних досліджень також свідчать про поступовий розвиток поселення впродовж близько чотирьох століть. Тож, за підсумками аналізу попередніх періодизацій, та за сучасними даними можна виділити таку періодизацію розвитку городища (за І. Б. Шрамко²):

- Період Bilsk-1 (друга половина / кінець VIII ст. до н. е. – перша половина VII ст. до н. е.; хронологічний горизонт Bilsk-A): на території правого берегу р. Суха Грунь з'являються перші неукріплені поселення з мешканцями-кочівниками із Правобережжя Дніпра;
- Період Bilsk-2 (друга половина VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. до н. е.; хронологічний горизонт Bilsk-B, Bilsk-C): розширення території поселення; встановлення торговельно-обмінних зв'язків з античними центрами Північного Причорномор'я; прихід кочівників гальштатської культури (Центральна Європа) та змішання із місцевим населенням; поява перших курганних могильників;
- Період Bilsk-3 (друга половина VI – перша половина V ст. до н. е.; хронологічний горизонт Bilsk-C2, Bilsk-D): оселення нової хвилі кочівників на правому березі р. Ворскли; поява Західного та Східного укріплень та їх об'єднання єдиним валом у другій половині VI ст. до н. е.; продовження створення курганних могильників; продовження розвитку

¹ Shramko I. Bilsk (Belsk) city-side – the largest fortified settlement of Scythia // *Ancient West & East*. 20, 2021. P. 177.

² Shramko I. Bilsk (Belsk) city-side – the largest fortified settlement of Scythia // *Ancient West & East*. 20, 2021. P. 178-179.

тоговельно-обмінних зв'язків з грецькими полісами; Більськ стає центром союзу племен; занепад поселень на Західному укріпленні;

- Період Bilsk-4 (друга половина V – IV ст. до н. е.; хронологічний горизонт Bilsk-E): заключний етап розвитку Східного укріплення; поява курганів на території Великого городища, а не поза його межами, як було до цього; занепад життя городища наприкінці IV ст. до н. е.

Все це ще раз підтверджує масштабність Більського городища та його вагомість в контексті археологічних досліджень доби раннього залізного віку. За свідченнями багатьох вчених та безпосередньо, за самим підйомним матеріалом, можна стверджувати, що городище відігравало важливу роль в тогочасних торговельно-обмінних відносинах із грецькими полісами Північного Причорномор'я, та в культурних зв'язках з племенами Передньої Азії та Центральної Європи. Про це свідчать численні знахідки, які за багатьма критеріями визначаються як імпорتنі, тобто ті, що були виготовлені та привезені з іншого регіону. Особливу увагу становлять і рідкісні імпорتنі речі, тобто ті, що мають обмежену кількість аналогів на територіях археологічних пам'яток України, або не мають їх взагалі. Такі артефакти наразі складно піддати типології, проте саме вони надають нові факти про побут, міжплеменні зв'язки, торговельний обмін та складний соціальний і етнічний склад населення. **Актуальність** даного дослідження полягає в тому, що в контексті всебічного вивчення матеріалів Більського городища та тодішніх торговельно-обмінних та міжкультурних відносин, традицій та побуту тощо важливим є вивчення та каталогізація рідкісних імпортних знахідок, адже саме вони можуть слугувати ґрунтом для подальших, більш широких узагальнень. В подальшому плануються нові дослідження в цьому ключі та розширення вказаної теми.

Об'єктом дослідження виступають імпортні предмети ранньої залізної доби, що були знайдені в культурних відкладеннях Більського городища, у його некрополях, а також деякі випадкові знахідки.

Предметом дослідження є аналіз колекції імпортованих артефактів з Більського городища та висвітлення питання його міжкультурних зв'язків у ранньоскіфський період.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину VII — першу половину VI ст. до н. е. *Нижня* та *верхня* хронологічні межі обумовлені вивченням конкретного періоду розвитку культури на Більському городищі: періоду Bilsk-2, який характеризується встановленням торговельно-обмінних зв'язків з античними центрами Північного Причорномор'я, хвилями міграцій зі сходу та заходу, що і є джерелом потрапляння перших імпортованих предметів.

Територіальні межі охоплюють лісостепову частину Дніпровського Лівобережжя, басейну річок Ворскла і Псел.

Історіографічний огляд. Окрім Геродота, що описував давнє місто Гелон (ймовірно, Більське городище за Б. А. Шрамко та В. Щербаківським¹) в своїй праці «Історія»², є окремі короткі письмові свідчення і від інших давніх вчених: Стефана Візантійського³, римського географа Помпонія Мели⁴ (зазначав, що в Гелоні жили і гелони, і будини), Клавдія Птолемея тощо.

В епоху Нового часу знання про давнє поселення розширились завдяки роботі тодішніх географів та картографів. Так, Гійом Левассер де Боплан⁵, провівши на українських землях понад 17 років, сформував карти територій, із позначенням могильників та городищ, де також було вказане поселення поблизу сучасного села Більськ.

За часів новітньої історії вперше наукову увагу городищу було приділено Опанасом Філімоновичем Шафонським, який в 1786 році описав тамтешню місцевість та деякі знахідки (наконечники стріл та списів). Проте дослідник не

---

¹ Щербаківський В. Географічне положення міста Гелон Геродота // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. Київ – Котельва, 2017. С. 343-360.

² Геродот. Історії в 9-ти томах. Том IV: Мельпомена, 108-109. Переклад Білецького А. <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=2860&page=8> Дата звернення: 12.07.2023.

³ Українознавство : хрестоматія-посіб. : у 2-х кн. Київ, 1996. Кн. 1. С. 111–112.

⁴ Помпоній Мела. Землепис [уривки з кн. 1, 2] // Людина і довкілля : антологія у 2 кн. Упоряд. Крисаченко В. С. Київ, 1995. Кн. 1 : Природа і людність України в пам'ятках світової і національної культури. С. 105–107.

⁵ Шрамко Б. А. Бельськое городище скифской эпохи (город Гелон). К, Наукова думка. 1987. 180 с. С. 7

давав оцінки походженню цих артефактів¹. У 1857 році Філарет Гумільовський також висвітлював деякі описи Більського городища (Східне та Західне укріплення), але визначав їх як окремі, не пов'язані між собою поселення².

В 1905 році вийшов друком перший випуск збірки «Труды Полтавской ученой Архивной комиссии», де Л. В. Падалка зібрав попередні свідчення та описав Більське городище (розміри валів та ровів, знайдені іншими дослідниками артефакти тощо)³. А в 1907 році В. Г. Ляскоронський створив схематичні плани Великого Більського городища та кількох могильників Скоробору (тамтешні некрополі дослідник трактував як частину Змієвих валів, а не як окремий курганний комплекс)⁴.

Всі ці результати були більше загальними та теоретичними, адже польові роботи попередніми дослідниками не проводились. Перші розкопки відбулись в 1906 році Василем Олексійовичем Городцовим⁵. І висновки саме цих перших масштабних робіт мають наукове значення і наразі. За польовий сезон науковець опрацював кілька ділянок Західного укріплення та Великого городища, а також близько 20 курганів. Дослідник вперше прийшов до висновку що Східне, Західне та Куземинське укріплення є одним масштабним комплексом, а також надав нові результати: зольники з'являлись на місці покинутих чи старих жител, близ нових. Фактично, саме В. О. Городцов привернув увагу до Більського городища та став його першовідкривачем.

Після досліджень В. О. Городцова масштабних досліджень довгий час не проводилось. Проте, проводились розвідки та вивчення окремих знахідок,

---

¹ Шафонський О. Ф. Черниговскаго Намѣстничества топографическое описаніє съ краткимъ географическимъ и историческимъ описаніємъ Малыя Россіи, из частей коей оноє намѣстничество составлено, сочиненное Действительнымъ Статскимъ Советникомъ и Кавалеромъ Афанасіємъ Шафонскимъ съ четьрьмя географическими картами. В Черниговѣ, 1786 года. Вид. Судієнко М. Київ, Університетська типографія, 1851. Ч. 1-2, 697 с. С. 653-656.

² Гумільовський Д. Г. (Філарет). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М., 1857. Отд. 3. 604 с. С. 96

³ Падалка Л. В. Древние земельные сооружения в пределах Полтавской губернии. Ч. I. О древних городках, городищах и насыпанных валах. // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Ред. Василенко В. И., Падалка Л. В. и И. Фр. Павловский I. Ф. Выпуск I. Электрическая Типо-литография Дохмана П. А., Полтава. 1905. 140 с. С. 174-175.

⁴ Ляскоронський В. Г. Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією р. Псла та Ворскли. Вид. 2-ге, репр., доп. Упорядник Супруненко О. Б.. Полтава, 1995. Препринт, вип. 9. 56 с.

⁵ Городцов В. О. Дневникъ Археологическихъ изслѣдованій въ Зѣньковскомъ уѣздѣ, Полтавской губерніи, въ 1906 году. М., 1911. 116 с.

опрацьовувались теоретичні дані з приводу хронології та встановлення зв'язків пам'ятки. В 1967 році вийшла узагальнююча монографія Галини Тихонівни Ковпаненко «Племена скіфського часу на Ворсклі», де поза увагою не залишилось і Більське городище. В роботі висвітлені загальні дані про комплекс, висловлені припущення щодо зв'язків Більського городища із культурою Лісостепового Правобережжя¹. Також подаються в роботі відомості і про історіографію вивчення пам'ятки.

З 1950-х років Більське городище починає досліджувати Борис Андрійович Шрамко. За десятиріччя розвідок, розкопок та досліджень під керівництвом вченого було вивчено близько 50 тис м², а також десятки курганних могильників². Саме він і увів в наукове коло та закріпив гіпотезу про ототожнення Більського городища із давнім містом Гелон, що його описував Геродот.

Окрім польових робіт, дослідник активно вивчав більські знахідки із застосуванням археометричних методів (металографічного, спектрального, хімічного, рентгеноструктурного аналізів тощо), що значно розширило знання про городище та походження його підйомного матеріалу³.

Гіпотезу про Більське городище – місто Гелон підтримали також такі вчені, як В. Н. Татищев, В. І. Артамонов, Б. М. Граков. Після початку масштабних досліджень пам'ятки серед вчених розгорнулася серйозна дискусія. Різні оцінки з приводу цього надавали також П. Д. Ліберов, Б. О. Рибаків, А. І. Доватур, О. О. Нейхардт та інші.⁴ Ця дискусія підтвердила, що вирішити проблему ототожнення Більського городища із давнім містом Гелон напевне, завдяки аналізу лише письмових і топографічних джерел, неможливо. Тому продовжились і продовжуються наразі масштабні та різногалузеві польові роботи.

---

¹ Ковпаненко Г. М. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ, Наукова думка, 1967. 188 с. С. 61-72; с. 184.

² Посохов С. І. Вступне слово // Борис Андрійович Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого / відп. ред. С. І. Посохов. Харків-Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; Майдан, 2021. 276 с. С. 5.

³ Посохов С. І. Слово про Вчителя // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. 606 с. С. 11.

⁴ Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). К, Наукова думка. 1987. 180 с. С. 10.

Окрім радянських вчених, вивчали Більське городище і іноземні науковці. Б. А. Шрамко проводив перші розкопки сумісно із німецькими дослідниками, а також, у 2005-2006 рр. городище відвідав професор Гамбурзького університету Р. Ролле¹. Вчені з Європи, Казахстану, Америки і наразі звертають увагу та співпрацюють із місцевими дослідниками.

З 1993 року Більське городище активно досліджувалось «Центром охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації». З початку робіт головною метою працівників Центру була підготовка до заснування історико-культурного заповідника, який офіційно запрацював у 2005 році. Наразі дослідники ІКЗ «Більськ» продовжують підтримувати археологічну пам'ятку в належних умовах, проводять власні дослідження, співпрацюють з українськими та іноземними партнерами, а також проводять популяризаційні виставкові та екскурсійні заходи. Зусиллями директора заповідника І. І. Короста, головного зберігача фондів О. М. Шапорди, провідних наукових співробітників І. Б. Шрамко та С. А. Заднікова, накових співробітників та лаборантів установи в межах археологічного комплексу проводяться регулярні обстеження та рятувальні роботи, а знахідки якісно реставруються, косервуються та зберігаються згідно з необхідними умовами.

Після початку досліджень Більського городища Б. А. Шрамко при ХНУ імені В. Н. Каразіна функціонує експедиція (сучасна назва: Скіфська археологічна експедиція) під керівництвом Ірини Борисівни Шрамко. Головним завданням експедиції є польові роботи на поселеннях, укріпленнях та некрополях Більського городища, опрацювання підйомного матеріалу, участь в міжнародних дослідницьких проєктах, проведення навчальних студентських практик тощо.

Окрім цього, наразі археологічну пам'ятку досліджують археологи із Інституту археології НАН України, члени Спілки археологів України, науковці із інших державних музейних та дослідницьких установ.

---

¹ Мурзін В. Ю., Ролле Р., Супруненко О. Б. Більське городище. Київ – Гамбург – Полтава, 1999. 104 с.

Питання імпорتنих предметів, знайдених на Більському городищі також не залишилось поза увагою науковців. Перші відомості про імпорт з'явилися після розкопок В. О. Городцова – вченому вдалось виявити фрагменти античної кераміки та зробити припущення про налагоджені торгово-обмінні зв'язки між городищами лісостепового регіону та Давньою Грецією. Надалі по мірі масштабування польових робіт з'являлись нові висновки та підйомний матеріал; вивчення імпорту продовжили Б. М. Граков, Б. А. Шрамко, А. О. Моруженко, В. П. Андрієнко та інші. В період 50-90-х рр. ХХ ст. античні імпорتنі предмети зацікавили фахівців з античної історії та археології (Н. А. Онайко, І. Б. Зеест, І. Б. Брашинський), вчені провели узагальнюючу характеристику та привели уточнюючі дані з хронології.

З 90-х років ХХ ст. і по сьогодні питання імпорتنих предметів продовжує підніматись в науковому колі. Так, Задніков С. А. присвятив питанню античного керамічного грецького імпорту в Більському городищі дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, опублікував кілька десятків наукових робіт з цієї теми та продовжує дослідження цього напрямку наразі; Шрамко І. Б. досліджує унікальні та рідкісні імпорتنі знахідки; О. Є. Фіалко розглядає імпорتنі прикраси в контексті еволюції та походження тощо. Також цього питання торкаються в наукових працях і С. А. Скорий, В. Ю. Мурзін, В. П. Білосор, Є. В. Черненко, С. В. Махортих, П. Я. Гавриш, О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова та інші.

Питання зв'язків скіфських племен Лісостепового Правобережжя та гальштатських племен вивчали такі дослідники, як Дараган М. Н. (вивчення міжплеменних зв'язків на основі матеріалів, що представлені керамікою та прикрасами)¹, А. Потапов (на основі чорнолискованої кераміки)², В. А. Іллінська (вивчення питання призначення окремих знахідок)³, О. Є. Фіалко

¹ Дараган М. Н. Памятники раннескифского времени Среднего Поднепровья и Гальштат: поиск хронологических реперов // *Revista Arheologică* 4/2, Chişinău, 2010. С. 86–113.

² Potapov A. Inkrustierte Keramik von Belsk // *Eurasia Septentrionalis Antiqua* 4. Kharkiv, 1929. P. 162–168.

³ Іллінська В. А. Золоті прикраси скіфського архаїчного убору // *Археологія* 4, 1972. С. 73-79.

(вивчення питання еволюції та походження гальштатських традицій виготовлення прикрас та кераміки)¹ та інші.

Проблему походження єгипетських імпортованих предметів в археологічних комплексах скіфського часу території України досліджували такі вчені, як Островерхов А. С. (досліджував контекст поширення намистин із т. з. «єгипетського фаянсу» в ранньоскіфську добу)², І. Ю. Шрамко (вивчає безпосередньо імпортовані матеріали Більського городища та їх зв'язки із давніми центрами)³, М. О. Тарасенко (досліджував побутування єгипетських символів на територіях скіфського лісостепу)⁴, А. Колесниченко⁵ (вивчає проблему походження давнього скла в контексті сучасного рівня наукових знань) тощо.

Джерельна база дослідження складається з кількох категорій: першу становлять безпосередньо речові джерела (імпортовані предмети ранньоскіфського часу); другу — архівні джерела (звіти, щоденники, підсумки археологічних вивчень зазначеного регіону); третю — візуальні джерела (більш ранні та сучасні плани, карти, рисунки і фото знахідок та місцевості, 3D-моделі речових джерел тощо); четверту — ранні та сучасні наукові праці.

Метою даної дипломної роботи є дослідження унікальних та рідкісних знахідок Більського городища ранньоскіфського часу; формування їх зведеного каталогу та опису.

Під час досягнення поставленої мети було сформовано та вирішено такі завдання:

1. Скласти каталог імпортованих предметів з Більського городища;
2. Картографувати основні імпортовані знахідки на території Більського археологічного комплексу;

---

¹ Фіалко Е. Е. Об одном типе золотых украшений скифского времени (к вопросу об эволюции и происхождении) // Археологічний літопис Лівобережної України, № 1. Полтава, 2006. С. 61-73.

² Островерхов А. С. Єгипетські фаянси в Скіфії і їх місце в системі подібних старожитностей Східної Європи (досвід комплексного аналізу) // Археологія, № 1, 2014. С. 41-60.

³ Shramko I., Tarasenko M. Egyptian Imports of 6th Century BC in the Materials of Forest-Steppe Scythia // Сходознавство : The oriental studies, № 89. Київ, НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2022. С. 139-180.

⁴ Тарасенко М. О. У пошуках старожитностей з дару Хедива. Давньоєгипетські пам'ятники XXI династії в музеях України. Київ, ІС НАН України, 2019. 316 с.

⁵ Колесниченко А., Яцук О. Виробництво скла чи його обробка? Ягорлицьке поселення у світлі нових досліджень // ЕМІНАК, № 1 (33), 2021. С. 144-156.

3. Визначити головні критерії імпорتنих речей, знайдених на городищі;
4. Простежити динаміку появи імпорту на поселенні;
5. Розглянути особливості та шляхи надходження імпорتنих речей до Більська;

Під час дослідження були застосовані як загальноісторичні **методи дослідження**, так і археологічні. Використовувались такі загальноісторичні методи, як: *історико-генетичний* метод (для розгляду хронології Більського городища, а також для виявлення причин появи імпорتنих предметів на території Більського городища, та поширення тих чи інших його видів), *історико-системний* метод (для аналізу взаємозв'язків мешканців поселень Більського городища та інших племен того часу: культури Гальштату, племен урарту, грецьких полісів тощо), *історико-порівняльний* метод (для визначення подібних взаємозв'язків в інших поселеннях з іноземними племенами, тобто для аналізу того, чи є таке велике поширення імпорتنих предметів характерним для всіх поселень раннього залізного віку, чи Більське городище є унікальною пам'яткою в цьому плані), *історико-типологічний* метод (для виокремлення основних періодів розвитку Більського городища, та для визначення критеріїв імпорتنих предметів). Окрім цього, застосовувались такі археологічні методи, як *типологічний* (для виділення серед археологічних знахідок Більського городища імпортні предмети, для віднесення їх до відповідної категорії та для встановлення приналежності до того чи іншого центру імпорту чи виробництва, окрім цього – для створення каталогу імпорتنих предметів в матеріалах Більського городища), *статистичний метод* (під час визначення чисельності імпорتنих предметів), *метод стратиграфії* (для аналізу археологічного контексту знахідок), *картографічний метод* (для складання мапи імпорتنих знахідок). Під час дослідження були застосовані такі підходи, як аналіз, узагальнення, дедукція, індукція.

Наукова новизна. В даній роботі вперше зроблено спробу каталогізації імпорتنих археологічних матеріалів ранньоскіфського часу, знайдених в Більському городищі, створення мапи знахідок та надання власного бачення

висвітлення проблеми. Надалі плануються подальші дослідження та розширення цієї теми.

Апробація результатів дослідження. Авторка була учасницею Скіфської археологічної експедиції в 2023 році, тож за результатами попередніх досліджень було підготовлено тези двох виступів: перший відбувся у жовтні 2023 року на науковому гуртку археології історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна (тема: «Розкопки курганів у некрополі Скоробір»); другий – у грудні 2023 року на 41-й Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених «Краєзнавчі студії з глибини років і до сьогодення» (тема: «Попередні результати досліджень могильника Скоробір у 2023 р.»). В обох виступах було коротко охарактеризовано підйомний матеріал тогочасних польових робіт, а також надано попередні висновки щодо датування. Особливої уваги заслуговують знахідки імпортової античної кераміки в той рік, які також досліджувались в контексті вивчення теми дипломної роботи.

Розділ 1: Античний імпорт ранньоскіфського часу Більського городища

1.1. Загальна характеристика раннього античного керамічного імпорту на поселенні

Колекція імпортової античної кераміки в матеріалах Більського городища є доволі численною – наразі виявлено більше 10 000 фрагментів, з яких приблизно до 500 відносять до ранньоскіфського часу. Наразі виділяють тарний та столовий посуд: тарний посуд представлений амфорами, а столовий посуд – закритими посудинами (ойнохоями, амфорами) та відкритими (кіліки, чаші, блюда, тарілки). Тарний посуд призначався для транспортування та зберігання рідин (переважно, імпортного вина), рідше круп; а столовий посуд на території городища використовували переважно для святкувань та ритуалів.

Для подальшого розгляду античної кераміки слід визначити терміни та поняття, що згадуватимуться в даній роботі:

Амфора – глиняна посудина, що має вузьке денце та високе і вузьке горло, але доволі широкі за діаметром стінки (після горла); здебільшого має дві ручки;

Ойнохоя – глиняна посудина, що має одну ручку, витягнуте горло із трьома носиками, та вузьке денце. Горло дещо нижче за горла амфор.

Кілік – форма давньогрецьких чаш: ніжка тонка, іноді може бути високою, середньої висоти або ж взагалі її не мати; має також дві ручки, діаметр стінок широкий.

Античну кераміку, що надходила в Більське городище в кінці VII – початок VI ст. до н. е. за критерієм центру виробництва можна поділити на такі категорії (за С. А. Задніковим)¹:

1. Північно-іонійське виробництво

Клазомени – одне з найбільших центрів виробництва того часу, головною особливістю якого був керамічний розпис. В матеріалах Більського городища

---

¹ Задніков С. А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу: автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. іст. наук. Київ, 2014, 19 с. С. 10.

відомі клазоменські тарні амфори; вони є найпоширенішими, адже становлять близько 60 % від всього масиву матеріалу цього типу. Окрім тарних амфор зустрічаються також ойнохої, столові амфори, кіліки, орнаментовані блюда та тарілки із орнаментуванням у вигляді «променів» та концентричних смуг. Також зустрічаються і рідкісні для лісостепу екземпляри із зображенням птаха, підвісних трикутників, закреслених ромбів, що обмежені вертикальними променями;

2. Південно-іонійське виробництво

2.1. Мілет – в матеріалах лісостепу є екземпляри тарних амфор з цього центру виробництва, вони становлять більше 10 % від всього відомого наразі археологічного матеріалу цього типу посудин. На відміну від амфор інших центрів виробництва, які з'являються в культурних нашаруваннях в XVIII ст. до н. е., мілетський посуд починає з'являтися тут в кінці XVII – на початку VI ст. до н. е. Також серед більських матеріалів мілетського виробництва виділяють і орнаментовані ойнохої та фрагменти посуду невизначеної форми типу Middle Wild Goat–I та Middle Wild Goat–II: в геометричному орнаменті простежуються образи собак та козлів разом з «поясами», що виконані вісімкоподібною плетінкою та елементами у вигляді вісімок, також свастиками, ромбами, розетками з чотирма кутами та трикутниками;

2.2. Самос – в архаїчні часи був центром виробництва та імпорту вина, оливи тощо. Серед імпортних предметів з цього центру в Більську було знайдено невелику кількість тарних амфор (близько 4 %);

3. Лесбос. В матеріалах Більського городища виявлено тарні сіроглиняні амфори третьої чверті VIII ст. до н. е., імпортовані з цього центру виробництва. А в першій половині VI ст. до н. е. тут починають з'являтися і червоноглиняний посуд. Зі всього масиву матеріалів цього типу наразі відомо близько 20 %;

4. Хіос – в часи архаїки центральний поліс однойменного острова, один з центрів виробництва розписних посудин. В матеріалах Більського городища

є нечисельна кількість амфор з цього центру – близько 5 % від всього масиву матеріалів цього типу;

5. Виробництво Аттики – серед імпортних знахідок з Більського городища виробництва цього центру виокремлюють невелику кількість тарних амфор (близько 3 %).

Антична кераміка є надійним хронологічним індикатором. Загалом, керамічний імпорнт хронологічного горизонту Bilsk-B/C можна поділити на три періоди надходження (за С. А. Задніковим):

- I-й період: середина – початок останньої чверті VII ст. до н. е.;
- II-й період: кінець VII – перша чверть VI ст. до н. е.;
- III-й період: друга – третя чверть VI ст. до н. е.¹

Попри доволі велику низку опрацьованих античних імпортних матеріалів, що продовжують надходити до колекцій ІКЗ «Більськ» та Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна доволі актуальним є питання встановлення обмінно-торговельних зв'язків між лісостеповими скіфськими племенами та грецькими полісами. В кінці VII ст. до н. е. на територіях Північного Причорномор'я почали виникати грецькі колонії, які відігравали надважливу роль в торгово-обмінному процесі лісостепової Скіфії. Більське городище є єдиним археологічним комплексом на території сучасної України, куди давньогрецький імпорнт потрапляв протягом всього часу існування.

Як відомо, вже в VIII ст. до н. е. на землях узбережь Чорного та Середземного морів розпочинається процес Великої грецької колонізації. Саме тоді, на думку дослідників, і розпочалось встановлення і налагодження торговельно-обмінних зв'язків із варварами². Ймовірно, в другій половині VII ст. до н. е. виникло поселення на острові Березань – Борисфеніда; за гіпотезами

¹ Задніков С. А. Ранняя античная керамика Бельського городища // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Сборник материалов XII Международной научной конференции. Ростов-на-Дону, 2007. С. 19-21.

² Марченко К. К. Основные аспекты и результаты изучения греко-варварских контактов и взаимодействий в Северном Причерноморье скифской эпохи // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. СПб, 2005. С. 24.

вчених це поселення заснували мігранти з Мілету¹. А також приблизно в цей же час виникає і Таганрогське поселення². Питання локації цього ж поселення все ще дискусійне, адже наразі більшість територій поселення затоплено, та всі знахідки звідти деформовані через довге знаходження в морській воді. Проте саме факти про існування в ранньоскіфській час цих двох найдавніших античних поселень дає підстави розглядати їх як перші джерела надходження античного імпорту в лісостеп³. Підтвердженням цьому є знахідки подібного античного імпорту в проміжних пунктах: Немирівському городищі, Трахтемирівському городищі тощо. Переймання західних традицій та високий економічний розвиток вже на перших етапах розбудови Більського городища також слугували каталізатором зав'язування тісних відносин із мешканцями Північного Причорномор'я.

В другій половині VII – першій чверті VI ст. до н. е. торговельний обмін здійснювався тільки з населенням Березані, про що свідчать знахідки типової березанської кераміки в проміжних пунктах напрямку до Більського городища (поселення Жаботин, Мотронинське поселення, Трахтемирівське городище тощо). С. А. Задніков висловив припущення, що ключовим способом доставки товарів на території лісостепу були сухопутні шляхи, а предметом торгового обміну слугував столовий посуд тільки певних центрів виробництва (Південної Іонії) і тарна кераміка практично всіх центрів, продукція з яких поступала в Північне Причорномор'я (Хіос, Клазомени, Мілет, Лесбос)⁴. Проте, питання доставки імпортованих предметів все ж є дискусійним, адже інші дослідники вважають, що імпорт доставляли все ж водним шляхом, тому, що як мінімум, таким чином можна було перевезти більше товарів за один раз; також самі греки були вправними мореплавцями, і вагомих перешкод доставляти імпорт не

¹ Виноградов О. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII – I вв. до н. э.: историко-эпиграфическое исследование. М., 1989. С. 33.

² Копылов В. П. Нижнее Побужье и Нижнее Подонье во второй половине VII – третьей четверти VI в. до н. э. (сравнительный анализ) // Ольвія та античний світ: матеріали наук. читань, присвячених 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника «Ольвія». НАН України, 19-22 листопада 2001 р. Київ, 2001. С. 69.

³ Задніков С.А. Торговые отношения Бельского городища с Березанью // Перипл: от Борисфена до Березани. Материалы юбилейной конференции. СПб., 2017. Т.88. С. 65-73. С. 67.

⁴ Задніков С. А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу: автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. іст. наук. Київ, 2014, 19 с. С. 10.

водним шляхом не було. Але, в заперечення тези про використання саме водних шляхів все ж можна сказати, що значною проблемою могло стати замерзання річок взимку, труднощі плавання проти течії, та обмелення річок влітку¹.

Тож, торгово-обмінні відносини та, виходячи з цього, античний імпорт в матеріалах Більського городища починає з'являтися вже в третій чверті VII ст. до н. е. Різноманіття типів свідчить про те, що торговельно-обмінний процес був постійним, та зберігався протягом всього часу існування городища. Першим центром, звідки імпортувалась кераміка та інші предмети – було поселення Березань, про що свідчать знахідки типової березанської кераміки в проміжних пунктах напрямку до Більського городища.

Тож, можна сказати, що в матеріалах Більського городища присутня дуже широка колекція античної кераміки (більше 10 000 екземплярів; до 500 фрагментів вказаного періоду). З неї можна виокремити тарний посуд, що ймовірно, надходив разом із імпортними продуктами (вином); серед цієї категорії найбільш розповсюдженими є амфори клазоменського, також лесбоського та мілетського виробництва, а рідкісними є амфори самоського та хіоського походження та з Аттики. У VI ст. до н. е. починають з'являтися самоські тарні амфори та посудини з червоної глини.

Іншу частку античного керамічного імпорту з Більська становить столовий посуд, що надходив до Більського городища із східногрецьких центрів, представлений здебільшого ойнохоями, кіліками, чашами, тарілками, блюдами; використовувався здебільшого, як святковий посуд. Столовий посуд здебільшого має південно-іонійське (з характерним орнаментуванням образами тварин (собак, козлів), також геометричним орнаментом у вигляді «поясів» з елементами у вигляді вісімок, також свастиками, ромбами, розетками з чотирма кутами та трикутниками), рідше, північно-іонійське (представлена в матеріалах

---

¹ Болтрик Ю. В. Сухопутные коммуникации в Скифии (по материалам новостроечных исследований от Приазовья до Днепра) // Советская археология, № 4, 1990. С. 30-44. С. 31.

Більського городища столовими амфорами, ойнохоями, кіліками, блюдами, тарілками; на такій кераміці часто зустрічається орнамент із концентричними смугами та променями; рідкісними є фрагменти із зображенням птаха, підвісних трикутників, закреслених ромбів) походження.

Цікавим є і розподіл столового посуду, що поступав на Більське городище на ранніх етапах: переважання саме південно- та північно-іонійського посуду може пояснюватись широким імпортом вина в лісостеп. Через це збільшувався попит і на грецькі предмети сервірування, розлив та пиття. Проте, існують і інші гіпотези з цього приводу¹.

Така кількість і різноманіття матеріалів свідчить про торговельно-обмінні зв'язки Більського городища із грецькими полісами (Березанню), що були встановлені в третій чверті VII ст. до н. е. та з часом поступово переросли в довготривалі відносини.

1.2. Рідкісні керамічні вироби та прикраси

Звісно, серед дуже широкої низки імпортних керамічних матеріалів Більського городища (а наразі відомо кілька десятків тисяч фрагментів, уламків та цілих посудин) важко виділити рідкісні. Проте, авторка виокремила кілька показових знахідок, які в свій час відкрили можливості для уточнення датування та задали новий вектор досліджень імпортової кераміки.

Знайдені під час розкопок зольника № 5 Західного Більського городища два фрагменти кіліки із зображенням птахів (Додаток А, № 1) є дуже важливими матеріалами для розуміння хронології троговельно-обмінних відносин лісостепових варварських племен та грецьких колоній, адже подібні артефакти відносяться до одного з найраніших типів столової кераміки городища. Аналогії

---

¹ Задников С.А. Торговые отношения Бельского городища с Березанью // Перипл: от Борисфена до Березани. Материалы юбилейной конференции. СПб., 2017. Т.88. С. 65-73. С. 69.

цим фрагментам відомі лише в Трахтемирівському та Таганрогському поселеннях¹.

До низки ранніх типів античної кераміки також можна віднести уламки ойнохої із чорнолаковим зображенням козла, що стрибає, що також був знайдений в зольнику № 5 Західного Більського городища (Додаток А, № 2). У більських матеріалах подібний фрагмент відомий лише в одному екземплярі, проте в невеликій кількості така кераміка відома і серед матеріалів Немирівського городища, а також в курганах Темір-Гора. С. А. Задніков відносить цей артефакт до періоду 640-630 рр. до н. е.

Цікавим є невеликий фрагмент стінки ойнохої із орнаментом у вигляді поясу з «плетеним» візерунком та зображенням задньої ноги козла південно-іонійського виробництва² (Додаток А, № 3). Аналогії цьому предмету в деякій кількості побутують в центрах між Більським городищем та поселеннями Північного Причорномор'я, проте в більських матеріалах кераміка із зображенням гірських козлів та «плетенням» не має сильного поширення.

Заслуговує на увагу і ніжка вигляді широкого піддону лесбоського виробництва, що був знайдений в ямі № 3 зольника № 28 Західного Більського городища (Додаток А, № 4). Такий тип посудин не є дуже поширеним, аналогічні предмети були знайдені лише на Ягорлицькому поселенні та в Ольвії. В цій же ямі було знайдено вінце мілетської амфори (Додаток А, № 5) такого ж датування що і ніжка. С. А. Задніков зазначає, що поки що повністю аналогічних предметів на території скіфського лісостепу знайдено не було, та й в колекціях античних предметів Північного Причорномор'я подібні предмети є рідкістю³.

Також в 1965 році під час досліджень одного з курганів урочища Скоробір було знайдено майже ціле блюдо родоського виробництва (Додаток А, № 6).

¹ Задніков С. А. Столовая античная керамика Бельского городища второй половины VII – первой половины VI в. до н. э. // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. СПб, 2007, Часть 2. С. 41-47. С. 44.

² Задніков С.А. Античная керамика из землянок конца VII – первой четверти VI в. до н.э. Западного Бельского городища // Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке: Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 19-22 ноября 2013 г. С. 366–371. С. 369.

³ Задніков С. А. Античные амфоры начала VI в. до н. э. из раскопок зольника № 28 Западного укрепления Бельского городища // Археологічний літопис Лівобережної України. № 2/2002- 1/2003. Полтава, 2003. С. 91-95.

Доволі цікавим та показовим є його орнамент, що вкрай рідко зустрічається в матеріалах Більського городища.

Тож, вищеописані імпорتنі предмети мають велике значення в контексті вивчення проблеми, адже вони в свій час надали можливість уточнення датування та задали новий вектор досліджень імпоротної кераміки Більського городища.

Окремою категорією античного імпорту в матеріалах Більського городища є прикраси: сережки, намистини, гривні, ритони, дзеркала¹ тощо. Детальніше зупинимось на намистах, адже імпортне походження із грецьких полісів даних екземплярів не викликає сумнівів. В матеріалах Більського городища є багато намистин із прозорого та жовтого скла (Додаток А, № 7, 8, 9). Донедавна вважалось, що теза про виробництво подібних намистин саме в Ягорлицькому поселенні (яке в ранньоскіфський час була колонією іонійських греків) не є точною. Проте на сьогодні, завдяки новітнім методам дослідження та застосуванню методів природничих наук було встановлено, що більшість подібних намистин вироблялись саме там².

Уваги також заслуговує виріб з кістки із геометричним візерунком та зображенням пантери (Додаток А, № 10). Даний артефакт дійсно є унікальним, адже прямих аналогій йому не було визначено. Детальне вивчення виробу лише розгорнуло наукові дискусії та припущення – як з приводу місця виготовлення так і з приводу призначення³. С. Задніков, І. Шрамко та В. Панковський припускають, що цей виріб має грецьке походження; проте є підстави припустити, що його доволі довго використовували, та в процесі застосування на зворотній стороні було нанесено інший візерунок (зображення пантери), що має близькість до келермеської традиції оздоблення. В будь-якому випадку, за

---

¹ Шрамко Б. А. Бельское городище (город Гелон) // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. 606 с. С. 342.

² Колесниченко А., Яцук О. Виробництво скла чи його обробка? Ягорлицьке поселення у світлі нових досліджень // ЕМІНАК, № 1 (33), 2021. С. 144-156.

³ Pankowski, W., Shramko, I., Zadnikov, S. The Dentine Enigma of Western Bilsk // Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Європи. Харків-Котельва, Майдан, 2023. С. 80–104.

відсутності прямих аналогій до предмету, чітко визначити ці дані наразі неможливо.

Тож, антична кераміка в матеріалах Більського городища є дуже вагомим хронологічним індикатором. В колекціях ІКЗ «Більськ» та Музею археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна наразі є доволі широка низка імпортованих грецьких артефактів ранньоскіфського часу – основу складають керамічні вироби (тарний посуд – амфори, та столовий посуд – ойнохої, кіліки, чаші, тарілки, блюда), проте є і елементи туалету, прикраси тощо.

Розділ 2: Предмети гальштатського імпорту з Більського городища

2.1. Зв'язки Більського городища з колом гальштатських культур

Гальштатська культура існувала в межах Західної та Центральної Європи в період пізньої бронзової доби та доби раннього заліза. Назва походить від відомого могильника поблизу міста Гальштат, що в Австрії, де було знайдено понад 1300 могильників. В різні часові проміжки гальштатська культура була поширена на територіях сучасних Чехії, Словаччини, Австрії та Албанії (панування племен давніх іллірійців), Німеччини, Франції (панування кельтських племен) та Румунії, Болгарії, західних регіонів України (панування фракійських народів)¹.

Визначення хронології гальштатської культури було доволі дискусійним. Перші гіпотези щодо датування висловив шведський історик Ганс Гільдебранд в 1874 році: він визначив два основних періоди залізної доби в Європі: гальштатський (рання залізна доба) та латенський (пізня залізна доба). Далі, в 1881 році, німецький археолог Отто Тішлер додав два розподіли гальштатського періоду – на період С, для якого характерними були знахідки мечів, та період D – який характеризувався поширенням кинжалів. В 1965 році німецький археолог Пауль Райнеке створив хронологію, яка стала ґрунтом для подальших вивчень. У 2001 році дослідники Сабіна Рейкофф та Йог Біел вивели остаточну хронологію культури, на основі даних Райнеке². Саме цією хронологією і послуговуються сучасні вчені (нижче представлена повна хронологія, проте, в даній дипломній роботі розглядається лише періоди Ha-C та Ha-D)

- Hallstatt (Ha) A/B: культура полів поховальних урн (VIII ст. до н. е., 1200-800 pp. до н. е.);

---

¹ Cartwright M. Hallstatt Culture. 2021. World History encyclopedia. https://www.worldhistory.org/Hallstatt_Culture/
Дата звернення: 03.09.2023.

² Arnold B. Gender, Temporalities, and Periodization in Early Iron Age West-Central Europe // Social Science History 36:1 (Spring 2012). P. 89.

- Hallstatt (Ha) C: рання гальштатська культура (VIII-VII ст. до н. е., 800-650 рр. до н. е.);
- Hallstatt (Ha) D: пізня гальштатська культура (VII-V ст. до н. е., 650-475 рр. до н. е.);
- La Tène (Lt) A/B: рання латенська культура (V-III ст. до н. е., 475-275 рр. до н. е.);
- La Tène (Lt) C: середня латенська культура (III-II ст. до н. е., 275-150 рр. до н. е.);
- La Tène (Lt) D: пізня латенська культура (II-I ст. до н. е., 150-25/15 рр. до н. е.)¹.

Вплив культури Гальштату в першу чергу відображається у знахідках кераміки, культових предметів (обрядових посудин та алтарях) (Додаток А, № 11-25), залізних виробів, прикрас тощо в поселеннях та похованнях Більського городища всього періоду існування поселення. Проте, хронологічним горизонтом Bilsk-A датуються лише поодинокі рідкісні знахідки, які, ймовірно потрапили на територію городища з першими нечисельними мігрантами або кочівниками, то вже у горизонті Bilsk-B/C простежуються більш чисельні матеріали. Тут варто зазначити, що деякі предмети дійсно можуть вважатись імпортними, а деякі могли виготовлятись за західноєвропейським зразком осілими кочівниками гальштатської культури, які оселялись у західних регіонах сучасної України, наприклад, у Немировському городищі².

Тож, у VII-VI ст. до н. е. на територію Лісостепоного Правобережжя потрапляє більше, очевидно, імпортних предметів а також починають поширюватись предмети гальштатського зразку від місцевих майстрів. Наразі відомо про колекцію залізних пласких сокир, також деякі типи шпильок (булавок), кілька залізних пінцетів, бритв, сережки тощо.

---

¹ Rieckhof S., J. Biel J. Die Kelten in Deutschland // Zeitschrift für celtische Philologie. Volume 54, Issue 1. Stuttgart, 2004. P. 245-247.

² Кашуба М. Т. О гальштатте и Гальштатте в Северном Причерноморье – современное состояние исследований // Археологические вести, № 18, 2012. С. 232-252.

Ще в 1929 році дослідник А. Потапов зацікавився питанням зв'язків Більського городища та Гальштату. В першу чергу увагу вченого привернула колекція чорнолискованої кераміки із орнаментом та інкрустованою білою пастою (Додаток Г), що була знайдена В. О. Городцовим в 1911 році. На той час сам Городцов визначив цю кераміку аналогічною до кавказької, проте не надав точних доказів цьому. Але А. Потапов стверджував, що ця кераміка все ж була близькою до гальштатської за низкою причин; головними з них є подібність орнаменту і мотивів, та наявність інкрустованої білої пасти¹.

Окрім цього, особливу увагу також ватро приділити кераміці із орнаментом у вигляді «трикутників» із замкнених кіл. Самі ці «трикутники» виготовлялись із золота та застосовувались в кераміці чи одязі як аплікації. Вони стали доволі поширеним запозиченим орнаментом серед варварів, нерідко вони були елементом одягу знаті або використовувались в оздобленні ритуального посуду. На території України доволі часто зустрічались подібні елементи, ближче до Більського городища їх знаходили в поховальних комплексах Марченків (Додаток Д, № ...) та Осняг (Додаток Д, № ...), та в Котелевському районі – у комплексах Лихачівки (Додаток Д, №...). У Центральній та Південній ж Європі техніка аплікації «трикутниками» з колами була поширена в могильниках східних Альп, в Італії тощо, але головним чином цю традицію пов'язують із культурами Гальштату північно-італійських та північно-східних альпійських комплексів. Бляшки для витискання там виготовляли переважно із бронзи, олова, свинця. На даний момент здебільшого всі вироби із аплікаціями-орнаментом у вигляді «трикутників» із кіл датують горизонтom Ha-C2 або ж рубіжем горизонтів Ha-C2/D1². Цікаво, що в 2003 році, Спільною українсько-німецькою археологічною експедицією на Тарашанському поселенні окрім самих бляшок було знайдено форму для їх відливу³, що також свідчить про

¹ Potapov A. Inkrustierte Keramik von Belsk // Eurasia Septentrionalis Antiqua 4. Kharkiv, 1929. P. 162–168.

² Дараган М. Н. Памятники раннескифского времени Среднего Поднепровья и Гальштат: поиск хронологических реперов // Revista Arheologică 4/2, Chişinău, 2010. С. 91.

³ Черненко Е. В., Ролле Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., В. П. Белозер. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г. Институт археологии НАН Украины, Немецкое археологическое общество (DFG). К., 2004. 98 с. С. 29, 64-65.

принесення цієї традиції із Заходу та переймання лісостеповими племенами гальштатського стилю.

Образ птахів був також відомий як варварам, так і європейським племенам. Доволі цікавою знахідкою є знайдений Б. А. Шрамко фрагмент неглибокої миски із надломом, де в давнину була прикріплена фігурка птаха. Подібні посудини були широко поширені в гальштатській та лужицькій культурах. Проте, вказувати на прямий імпорт чи запозичення тут буде дещо некоректно, адже символ птаха був культовим широко побутував у багатьох культурах¹.

Вагомою знахідкою, що дала знання про ранні міжплеменні зв'язки, був бронзовий меч *tuny* «*Griffzungenschwert*» з листовидною ручкою, що був знайдений в 1962 році випадково, одним із місцевих школярів. Його загальна довжина становить 53 см, довжина клинка сягає 45 см, а ширина – 3-3,4 см. Наразі дана знахідка перебуває на обліку в Полтавському краєзнавчому музеї за інвентарним номером А 2017.

Повною аналогією до даного меча Г. Т. Ковпаненко вказала меч із Хіде (близ м. Семигород), що належить до хронологічного горизонту На-В2 (IX ст. до н. е.). Сучасні дослідження вказують на приналежність даного артефакту до горизонту На-А (IX-VIII ст. до н. е.), що в цілому збігається із припущеннями вченої.

Подібні мечі також зустрічались і в західних регіонах України (через значне побутування там гальштатської культури)². Хоч цей меч і не входить до періоду, що розглядається в даній роботі, проте залишити його поза увагою неможливо, адже це унікальна знахідка, що немає аналогій на території України; також виявлення цього меча відкрило питання про міжплеменні зв'язки скіфів Східноєвропейського лісостепу. З іншої сторони, зробити висновки напевне при дослідженні даної знахідки неможливо, адже меч не має археологічного контексту. І. Б. Шрамко та С. А. Задніков, вказуючи на раннє датування

¹ Шрамко Б. А. Культовые скульптуры Гелона // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. 606 с. С. 219.

² Ковпаненко Г. Т. Бронзовый меч с Бельського городища // Советская археология, № 4, 1973. С. 248-249.

артефакту, висловили припущення про зв'язок все ж не з ранньоскіфською культурою, а з бондарихінською, або ж про принсення меча на територію Лісостепу після кочівницьких походів¹.

Окремою категорією західно- та центральноевропейських імпортних предметів Більського городища є *залізні ножі* (Додаток Е, № 2-11). Ранні прототипи таких ножів були знайдені також у Дніпровському Правобережжі, також західних лісостепових областях сучасної України та ближнього закордону. Наприклад, кілька таких прототипів було виявлено у курганах передскіфського періоду в с. Сахарна (Молдова) (Додаток Е, № 1-2): залізний ніж розмірами 13,5 x 2 см (курган III), та подібний залізний ніж із розмірами 12,4 x 2,6 см (курган VIII).

М. Т. Кашуба та Н. В. Гольцева, які вперше опублікували результати молдовських досліджень, впевнено ствердили приналежність цих ножів та інших знахідок до ранньогальштатського періоду². Також аналогічними є і жаботинські ножі (Додаток Е, № 12-17). Ножі такої форми були широко поширеними на території Австрії (некрополь Гальштат), Румунії (могильники Ферігіле), Болгарії, а згодом і на територіях лісостепу³.

У матеріалах Більського городища також зустрічаються і пласкі *сокири* з бічними виступами (Додаток Е, № 18-22). Їх першочергове походження – Мала Азія, саме звідти, ще за бронзової доби, вони потрапили на гальштатські землі, а потім – і на території українського лісостепу. Ймовірно, подібні предмети разом із знаряддями праці потрапляли сюди внаслідок міграції населення, а не були предметом обміну, трофею чи подарунку. Аналогічні (як бронзові, так і залізні) предмети були знайдені як на території Західної та Центральної Європи, так і в карпатських комплексах⁴.

¹ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // *Śląskie sprawozdania archeologiczne* (63), 2021. Wrocław. P.123-148.

² Кашуба М. Т., Гольцева Н. В. Сахарнянский могильник I (Цыглеу) // *Советская археология*, № 1, 1991. С. 197-209.

³ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // *Śląskie sprawozdania archeologiczne* (63), 2021. Wrocław. P.129-130.

⁴ Светличная Е. В. О связях населения Бельського городища и Днепровского левобережья с лужитско-высотскими племенами // *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава, 1996. С. 153-161.

Широко поширеними матеріалами Більського городища є також шпильки (булавки). Наприклад, Б. А. Шрамко на Східному Більському городищі було знайдено шпильки із петлевидною голівкою VII – VI ст. до н. е. Науковець висловив припущення, що подібна форма побутувала не тільки у Більську, а й в інших архаїчних комплексах територій України¹.

Подібні булавки В. Г. Петренко виділив в окремий тип (тип 21, варіант 2, дрібні форми розмірами 5-7 см), за його підрахунками 1978 року на території України було знайдено більше 30 екземплярів² (Додаток Є № 1-15). І. Б. Шрамко висловила припущення, що подібний тип шпильок також не є суто імпортом, а має лише запозичену з Гальштату традицію і стиль виготовлення³; вчена припускає, що центром виробництва може бути і поселення Грищенці (Додаток Є, № 6, 11), що на Канівщині. Подібний тип шпильок, за висновками Ю. М. Ходукіної є більш характерним для костюмів саме лісостепу; їх виробництво не потребувало спеціальних навичок чи приладдя⁴, тому цілком ймовірно, що центрів виробництва на території України було кілька.

У матеріалах Більського городища трапляються знахідки *чаш із людських черепів*. Тут складно говорити про прямий імпорт чи навіть запозичення, адже сама традиція виготовлення таких предметів була поширеною не тільки у скіфів, а й у інших тогочасних народів. Наприклад, за Геродотом, у скіфських воїнів побутував звичай піднесення царю голів ворогів для отримання військової винагороди; а із голів найзліших ворогів було прийнято виготовляти такі чаші⁵. Подібна традиція була і у таврів, андрофагів (що існували близ р. Борисфен), кельтів, та гальштатських культур. Такі чаші були знайдені, наприклад, у

---

¹ Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельського городища // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. 606 с. С. 80.

² Петренко В. Г. Украшения Скифии VII-III вв. до н. э. // Археология СССР: Свод археологических источников. Выпуск Д4-5. Академия наук СССР, Институт археологии, М., Наука, 1978. 144 с. С. 18, 85, 100.

³ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // Śląskie sprawozdania archeologiczne (63), 2021. Wrocław. P.131-132.

⁴ Ходукіна Ю. М. Шпильки лісостепової Скіфії як культурний маркер // Збірник тез конференції «Археологічні студії: здобутки та перспективи 2021», Київ, 2021. С. 61-71;

⁵ Геродот. Історії в 9-ти томах. Том IV: Мельпомена, 64-65. Переклад Білецького А. <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=2860&page=5> Дата звернення: 20.09.2023

святилищі Східного Більського городища (8 шт.)¹. Про традиційність свідчать і знаряддя для обробки черепів – пил, адже подібні між собою артефакти виявлені як у Більському городищі, так і на території Європи².

Тож, можна говорити про те, що окрім прямих імпортованих предметів, доволі поширеними як в Більському городищі так і в інших археологічних комплексах ранньоскіфського часу є предмети із запозиченим стилем, які цілком ймовірно були виготовлені місцевими майстрами-мігрантами, які хвилями переселялись із Європи на територію українського лісостепу. Такі артефакти, звісно, є більш поширеними, ніж суто імпортовані. Це, наприклад, ліпна чорнолакова кераміка із орнаментом гальштатського стилю та інкрустованою білою пастою, кераміка із орнаментом-аплікацією у вигляді «трикутників» із потрійних кіл, залізні мечі, пласкі сокири з бічними виступами, шпильки (булавки) із петлевидною голівкою, чаші з людських черепів тощо.

2.2. Рідкісні західно- та центральноєвропейські артефакти в матеріалах Більського археологічного комплексу

Окрім вищеописаних артефактів окремої уваги заслуговують знахідки Більського городища, аналогій яким на території України поки не виявлено. Саме ці знахідки можуть свідчити про характер зв'язків племен Більського городища та кола гальштатських культур. В даному випадку версіями походження можуть бути принесення речі як трофею, подарунок, або «переселення» традиції виготовлення разом із хвилями мігрантів. Тільки завдяки археологічному контексту та вірній інтерпретації можливо встановити версії

---

¹ Шрамко Б. А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. 606 с. С. 149-157.

² Шрамко Б. А. Усадьба с косторезной мастерской на Бельском городище // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. 606 с. С. 167.

походження, тому говорити напевне ідентичну причину появи в Більському городищі всіх унікальних матеріалів неможливо.

Огляд унікальних знахідок можна почати зі знарядь праці. Серед них окреме місце займають два *залізних пінцети*, що були знайдені в зольниках Західного Більського городища. Менший (Додаток А № 27), із зольника № 10, можна віднести до кінця VII – початку VI ст. до н. е., а більший (Додаток А № 26), із зольника № 5 – VI ст. до н. е. Такі предмети були дуже поширеними на гальштатських землях¹, проте на території України подібні були знайдені тільки в Більську.

Також варто відмітити кілька залізних бритв. На території сучасної України наразі відомо лише чотири подібні артефакти – два були знайдені в зольниках Більського городища (Додаток А, № 28, 29), один – в зольнику урочища Царина могила (Додаток А, № 30), а четвертий – в Люботинському городищі басейну Сіверського Дінця. Всі чотири знахідки мають суттєві відмінності, що може свідчити про те, що стала форма під час виготовлення не була чітко окресленою, тому можна припустити, що знахідки не є прямим імпортом, а мають походження місцевого виробництва за гальштатською традицією, або ж приносились населенням із європейських регіонів, де побутували власні особливості виготовлення.

В процесі розгляду рідкісних прикрас слід звернути увагу на *бронзову шпильку у вигляді літери М* (Додаток А, № 31) – така була знайдена в 1958 році в зольнику № 12 Західного Більського городища². Подібні предмети зустрічались і в інших регіонах України – наприклад, на Канівщині, Київщині, Черкащині тощо (Додаток Ж), проте для Більська цей тип шпильок не є характерним. Такий тип має назву «Doppelnadeln», Борис Петренко вказує, що походження їх, ймовірно, іллірійське³. Ці шпильки також можуть вказувати на

¹ Drack W. 1989. Die Schweiz zur Hallstattzeit. La civilisation de Hallstatt, bilan d'une rencontre // Études et Recherches Archéologiques de L'Universite de Liège, 1987. 36, 57–91.

² Граков Б. Н. Скифы. Научно-популярный очерк. Издательство Московского университета, 1971. 199 с. С. 159.

³ Петренко В. Г. Украшения Скифии VII-III вв. до н. э. // Археология СССР: Свод археологических источников. Выпуск Д4-5. Академия наук СССР, Институт археологии, М., Наука, 1978. С. 19.

запозичення або виготовлення предметів майстрами гальштатської культури українського Правобережжя, де такий тип також зустрічається дуже часто.

В єдиному екземплярі знайдена бронзова трапецієвидна *підвіска*, яка прикрашена витисканим орнаментом (Додаток А, № 33), знайдена в одному із зольників Західного Більського городища в шарах кінця VII – першої половини VI ст. до н. е. Такий тип прикрас був доволі популярним в гальштатських комплексах¹, проте типологічно подібних артефактів на території українського степу ранньоскіфського часу, окрім більського екземпляру досі не виявлено.

Цікавим елементом скіфських прикрас є *бронзовий перстень* зі спірально зігнутими кінцями у вигляді змійки VII – VI ст. до н. е. (Додаток А, № 32). Такий тип прикрас був поширеним у європейській частині лужицької та гальштатської культур; фіксуються переважно разом із архаїчними відкладеннями².

Також слід розглянути і *підвіску* у вигляді подвійних кістяних сокир-лабрисів (Додаток А № 33). Вона прикрашена кількома паралельними лініями на лезах, має рівну блискучу поверхню, що може свідчити про його інтенсивне або тривале використання. Ймовірно, даний артефакт виконував функцію оберегу. Підвіска була знайдена в одному з приміщень першої чверті VI ст. до н. е. Західного Більського городища³. Подібний предмет (але із заліза) було виявлено лише в кургані Реп'яхувата Могила⁴, а за межами України багато таких знайдено на Балканах⁵. Їх використовували як прикраси, обереги або культові предмети. Така річ могла потрапити в чуже культурне середовище тільки разом із представником свого культурного кола.

В 2017 році Скіфською археологічною експедицією ХНУ імені В. Н. Каразіна на чолі з І. Б. Шрамко було проведено дослідження двох курганів

¹ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // *Śląskie sprawozdania archeologiczne* (63), 2021. Wrocław. P. 128.

² Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельського городища // *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого*. Котельва-Харків, Майдан, 2016. 606 с. С. 80.

³ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // *Śląskie sprawozdania archeologiczne* (63), 2021. Wrocław. P. 128.

⁴ Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. Скифия и Кавказ. Київ, Наукова думка. С. 31-63. С. 35.

⁵ Kilian-Dirlmeier I. Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit // *Prähistorische Bronzefunde*, XI/2, 1997. München: Beck. 283 p. P.82.

ділянки «7-ме Поле» некрополю Скоробір, який входить до Більського археологічного комплексу. Особливої увагу заслуговує курган № 1/2017. Він був майже розораним, ледь простежувався на горизонті, а в похованні було виявлено дві людини – чоловіка середнього віку та молодої дівчини. Обидва скелети розташовувались головами на захід¹. Цікавим є те, що сам курган був пограбований в давнину, проте там зберігся базовий набір поховального інвентаря (типова для часу захоронення антична імпортна кераміка, елементи військового спорядження, місцевий посуд); окрім цього в похованні було виявлено унікальні імпортні предмети, що досі не мають аналогій по всій території українського лісостепу.

В даному кургані було знайдено об'єкти зі шкіри, що прикрашені бронзовими пластинами-кріпленнями. Пластини можна умовно поділити на дві категорії: із маленькою гладкою опуклою кришкою без орнаменту (Додаток А № 35) та з пласкою кришкою із візерунком у вигляді концентричних кіл із крапкою посередині (Додаток А № 36). Обидві пластини також мають зігнуті всередину «вушка» (кріплення)².

Техніка прикрашання виробів за допомогою пластин-гудзиків була дуже поширена на територіях Західної та Центральної Європи протягом періоду На-С – На-Д. Подібними елементами прикрашали кінське спорядження. Близькі за типологією предмети ранньогальштатської доби були знайдені в могильниках Thalmässing-Alfershausen, Otzing, Adelschlag-Weißenkirchen (Баварія, Німеччина), Oss-Zevenbergen (Нідерланди), Rovná (Чехія), Eberdingen-Hochdorf (Німеччина) тощо (Додаток 3). Тож, вчені схиляються до тези, що традиція прикрашання кінського спорядження накладними пластинами була дуже поширеною в період раннього Гальштату в Європі. Проте подібні знахідки в

¹ Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження курганів на некрополі Скоробір у 2017 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2017 : збірник наукових праць. Київ-Котельва, ЦП НАН України і УТОПІК, 2018. 320 с. С. 8-9.

² Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // Śląskie sprawozdania archeologiczne (63), 2021. Wrocław. P. 136.

більш пізніх комплексах періоду Ha-D3/Lt-A є рідкісними і майже не мають прямих аналогій.

Проте, знахідки зі Скоробору мають не тільки вищеописану інтерпретацію. Окрім версії про те, що це можуть бути елементи кінського спорядження. Вченими розглядається також версія про те, що пластини можуть бути елементом костюму. Адже подібні матеріали також було знайдено на території, наприклад, Словенії (курган *Stična*, хронологічний горизонт Ha-C2, поховання заможної жінки; курган *Grmada*, хронологічний горизонт Ha-A, артефакти, прикріплені до шолому), Хорватії (курган *Budinjak*, хронологічний горизонт Ha-A, артефакти прикріплені до шоломів), Німеччини (курган *Magdalenenberg*, хронологічний горизонт Ha-D1/D2, частина оздоблення шкіряного поясу), Італії (некрополь *Lazio*, хронологічний горизонт Ha-D, пояс, прикрашений вшитими пластинами) (Додаток II) та в інших європейських регіонах¹.

Тож, за десятиліття польових досліджень Більського археологічного комплексу було виявлено безліч артефактів, що є відображенням запозичення культури європейського Гальштату або ж, безпосередньо, імпортом. Першою розглянутою в даному розділі категорією археологічних матеріалів є знахідки, що мають аналогії в інших регіонах України. Це, наприклад, чорнолакова кераміка з певним геометричним орнаментом, кераміка із аплікаціями, невеликі ножі, пласкі сокири, шпильки із петлевидною голівкою, чаші з людських черепів тощо. Окремої уваги заслуговує також і меч типу «*Griffzungenschwert*», проте через відсутність археологічного контексту та приналежність до іншої епохи, цю випадкову знахідку слід розглядати лише як факт виявлення рідкісного центральноєвропейського артефакту на території поселення. Другу ж категорію археологічних матеріалів становлять рідкісні предмети, аналогій яким в українських ранньоскіфських комплексах дуже мало, або ж немає взагалі. Це, наприклад, залізні пінцети та бритви, ритуальні предмети (жертovníки), рідкісні типи шпильок (булавок), окремий тип перстнів, підвіски з бронзи та кістки

---

¹ Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // *Śląskie sprawozdania archeologiczne* (63), 2021. Wrocław. P. 138.

гальштатського типу тощо. Ці предмети можуть бути інтерпретовані, як ті, що прибули на територію Лісостепу разом із представником свого культурного кола. Що характерно, далеко не всі матеріали були знайдені в поховальних комплексах, що може вказувати на те, що гальштатський імпорт не визначав статусу свого володаря та не був маркером престижу. Більшість цих предметів використовувалися населенням у повсякденному житті.

Окрему увагу привертають знайдені в 2017 році в некрополі Скоробір бронзові пластини, прикріплені до виробу зі шкіри. Наразі тривають дослідження цих артефактів та наукові дискусії, тому визначити призначення їх напевне ще неможливо. Вивчення методом аналогій дає підстави вважати, що дані знахідки могли бути елементом оздоблення одягу або ж кінського спорядження.

Розділ 3: Імпортні артефакти передньоазійського походження та з інших тогочасних центрів

3.1. Питання про передньоазійське походження імпортованих предметів

Період кінця VII – початку VI ст. до н. е. характеризується початком масштабного освоєння ранньоскіфськими кочівниками територій Дніпровського лісостепу та Передкавказзя. Після завершення передньоазійських походів мігранти заселяються в тому числі на Поворсклі. Разом із носіями ці території проникають і предмети матеріальної культури, а також самі традиції виготовлення та стилістика. Д. С. Гречко зазначає, що центром поселенської структури другої хвилі кочівників було Більське городище, а саме його Західне укріплення¹. Цим і пояснюється велика кількість знайдених імпортованих предметів та артефактів із запозиченою традицією і стилем виготовлення. В даному розділі роботи авторка зупиниться на нетипових знахідках, що ще раз підтверджують вищенаведену тезу.

Унікальним предметом території лісостепової Скіфії є випадкова знахідка в заплаві р. Стара Ворскла, у найближчій окрузі Більського городища – мідний кований казан (Додаток А, № 37), який цілком ймовірно міг потрапити на цю територію внаслідок хвилі міграції кочовиків, які переселялись до українського лісостепу через Кавказ. Наразі це третя подібна знахідка на території сучасної України. Схожий казан було знайдено в кургані Реп'яхувата Могила (Черкаська обл.) та близ села Круглик (Чернівецька обл.). Зовнішній вигляд посудини, манера стилізації накладної пластини для кріплення рухливої ручки та її будова дозволяють вченим зробити припущення про виготовлення в межах одного із центральнокавказьких центрів².

---

¹ Гречко Д. С. Етнокультурна історія населення Дніпровського лісостепового лівобережжя скіфського часу. Дис. на здобут. наук. ступ. д. іст. наук. Київ, 2021. 374 с. С. 334-338.

² Шрамко І.Б. Мідний кований казан ранньоскіфського часу з округи Більського городища // Археологія, №4, 2023. С. 103-104, 122.

Під час дослідження садиби ранньоскіфського часу Західного Більського городища було виявлено доволі цікаву знахідку: фаянсову намистину-роzetку конічної форми (Додаток А № 38). Т. В. Рябкова вважає місцем виробництва подібних намистин саме Закавказзя¹, звідки в другій половині VII ст. до н. е. хвилі кочівників мігрували на землі лісостепу.

Доволі рідкісною є знайдена в кургані 1/2016 некрополя Скоробір в 2016 році І. Б. Шрамко підвіска краплевидної форми з округлим вушком, яка була частиною головоного убору (Додаток А, № 39). Єдиною прямою аналогією є каплевидні підвіски жіночої діадеми з могильника Келермес². І. Б. Шрамко цілком виправдано ототожнила цю знахідку також із хвилями переселень кочівників³.

Під час досліджень некрополю Скоробір Скіфською археологічною експедицією ХНУ імені В. Н. Каразіна вже в наступному році (в 2017) було виявлено кілька незвичних речей. Перша – рогове неорнаментоване блюдо з рогу лося (Додаток А, № 40). Це перша добре збережена знахідка подібного роду на території лісостепової Скіфії. І. Б. Шрамко та С. А. Задніков ототожнюють даний артефакт з аналогічними знахідками Приуралля та Прикубання. На території ж українського лісостепу окрім вищеописаної знахідки відомі фрагменти лише одного подібного екземпляру⁴. Дана знахідка є дещо пізнішою за хронологічні рамки роботи, проте це перший випадок знаходження повністю вцілілого артефакту, тому залишити його поза увагою не можна.

Також окремо слід зазначити про кістяну ручку із зображенням гірського козла, що була знайдена в 1994 році, в зольнику № 28 Західного Більського городища (Додаток А, № 41). Дана знахідка також може ототожнюватись із імітацією закавказької стилістики та способу виготовлення, адже гірський козел був доволі популярним образом на тих землях.

¹ Рябкова Т. В. 2010. К вопросу о «скифских» бусах в Тейшебаини // Археологический альманах № 21, 2010. С. 181, 186.

² Галанина Л. К. Келермесские курганы // Степные народы Евразии. М., 1997. 269 с. С. 186.

³ Шрамко И. Б. Новый погребальный комплекс раннескифского времени в могильнике Скоробор // Археология і давня історія України, № 2 (33), Київ, 2017.

⁴ Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження курганів на некрополі Скоробір у 2017 році // Археологічні дослідження Більського городища, 2017. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2018. С. 10.

Під час розкопок Східного Більського городища Б. А. Шрамком в 1981 році було знайдено комплекс глиняних скульптур культового призначення. Особливу увагу серед знахідок становить глиняний уламок ярма для упряжки бика, який, ймовірно, був частиною моделі візка. На території колишньої Скіфії подібних артефактів було знайдено не так багато, при цьому більшість знахідок за датуванням є доволі пізніми (V-IV ст. до н. е.). Найближчою аналогією до цієї знахідки є ярма для упряжі бика з Пазирикського кургану (Алтай); відрізняються ці знахідки від більського ярма тільки наявністю п'ятого отвору для з'єднання ярма з дишлом. Б. А. Шрамко також згадав про наявність аналогій і в латенських культурах. Дослідник також згадав і про більш ранню знахідку, що за будовою близька до більського ярма – модель із чорноліського зольника близ с. Адамівка (Черкаська обл.) датування VIII – VII ст. до н. е. Проте, типологічно ці два об'єкти не порівнюються (адже належать до різного часу створення), а лиш підтверджується теза про застосування та ідентифікацію предметів. Б. А. Шрамко також зазначив, що спосіб кріплення більського ярма дещо подібний до осетинського¹. Це дає підстави обережно припустити, що сам стиль виготовлення таких моделей ритуального призначення був запозиченим із Закавказзя.

В цілому, в науковому колі мали місце дискусії з приводу релігійних культів та предметів цих релігійних культів, подібності їх рис в лісостеповій Скіфії та Закавказзя. Так, наприклад, В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін ототожнювали деякі глиняні фігурки з центрами виробництва на Кавказі, і стверджували, що лісостепні скіфи подібним виробництвом не займались. Проте, Б. А. Шрамко висловив спростування цих тез, вказавши на наявність зв'язків між цими племенами та кочівницькі хвилі, що зовсім не заперечує місцевого виробництва фігурок². В цілому, більш точно дослідивши ритуальні

---

¹ Шрамко Б. А. Модель бычьей упряжки скифского времени // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. С. 203-205.

² Шрамко Б. А. Культовые скульптуры Гелона // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. С. 216.

глиняні предмети Більського городища (бронзові культові молотки, глиняні «пиріжки», моделі візків тощо), науковець виявив, що подібність археологічних матеріалів цієї категорії із матеріалами Осетії та інших кавказьких регіонів може свідчити про хвилю переселення давніх гелонів з Кавказу на території лісостепу в передскіфській та в ранньоскіфській часи¹.

Тож, яскравими прикладами передньоазійського та закавказького походження є мідний кований казан, фаянсові намистини-роzetки, золота підвіска каплевидної форми, рогове блюдо з рогу лося (представлене цілим екземпляром), та кістяна ручка із зображенням гірського козла. Здебільшого, ці об'єкти потрапили на територію Більського городища разом із носіями культури – кочівниками. Деякі ж з предметів були виготовлені вже на території лісостепу, проте сама стилістика була запозичена у передньоазійських майстрів.

3.2. Імпортні предмети з Єгипту в матеріалах Більського городища. Дискусії навколо питання їх походження

Окрім вищеперерахованих імпортних матеріалів на території Більського городища було знайдено також низку унікальних предметів немісцевого походження. Ці знахідки в повній мірі увійшли в науковий обіг відносно нещодавно і задали новий вектор археологічних дискусій, адже прямих аналогій до них на території лісостепової Скіфії дуже мало, та й дискусійним є питання застосування і центрів виробництва. Мова йде про кілька імпортних предметів єгипетського походження, що були знайдені під час досліджень курганів некрополю Скоробір в 1975 та 2019 роках.

Перед описом знахідок слід зазначити археологічний контекст, адже без нього якісний аналіз матеріалу та проведення аналогій не є можливим. Курган 1/2019 майже не простежувався на горизонті (тобто був розораний),

---

¹ Шрамко Б. А. Культовые скульптуры Гелона // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. С. 223.

досліджуване поховання не мало ознак грабунку в давнину, тому всі знахідки розташовувались на своєму місці. В похованні було виявлено кісткові залишки жінки молодого віку, скелет лежав на боці, головою на захід. В районі черепу було знайдено золоті пластини та сережки. Також було знайдено бронзове дзеркало із залізною ручкою, також залізну шпильку (булавку), бронзовий браслет, залишки намиста. Поруч із намистинами з янтарю та карнеолу були знайдені також сферична намистина із «єгипетського» фаянсу та оберіг у вигляді скарабею. Окрім цього, в похованні також виявлено фрагменти посуду типу корчаги, фрагменти кістяка тварини (козла), предмети військового спорядження та місцевого ліпного посуду¹.

Куляста намистина (Додаток А, № 42) була знайдена окремо від інших намистин, в районі грудей померлої. Точних аналогій до неї ще не знайдено, оскільки в більшості публікацій відсутні кольорові фотографії, які передають текстуру предмета. Віддалено схожі предмети датування кінця VII – першої чверті VI ст. до н. е. було знайдено в кургані Реп'яхувата Могила², а також в кургані кінця VII – VI ст. до н. е. близ села Гладківщина³. Дослідники цих матеріалів, І. Б. Шрамко, С. А. Задніков та М. О. Тарасенко, датують намистину кінця VII – початку VI ст. до н. е., а місцем походження вважають Нижній Єгипет⁴.

Оберіг у вигляді скарабея із отвором (Додаток А, № 43) має овальну форму, також має сліди покриття синього кольору, яким в давнину, ймовірно був покритий весь виріб. На реверсі зображені два єгипетські ієрогліфи (скорпіон і кобра в овальній коймі, а на аверсі – скарабей. За даними археологів цей артефакт

¹ Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження некрополю Скоробір в 2019 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2019. Київ-Котельва: ЦП НАН України та УТОПК, 2020. 338 с. С. 5-13.

² Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. Скифия и Кавказ. Київ, Наукова думка. С. 31-63. С. 37.

³ Григорьев В. П., Скорый С. А. Курганы у села Гладковщина – памятники эпохи скифской архаики в Левобережной Приднепровской террасовой Лесостепи // Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae, Profil-Archeo, Krakow, 2012. P. 456.

⁴ Shramko I., Tarasenko M. Egyptian Imports of 6th Century BC in the Materials of Forest-Steppe Scythia // Сходознавство : The oriental studies, № 89. Київ, НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2022. С. 139-180. С. 149.

також датується кінця VII – початку VI ст. до н. е., а місцем походження є Нижній Єгипет¹.

В ранньоскіфському періоді всі матеріали із зображенням скарабея вчені пов'язують із давніми центрами – наприклад, Ольвія, Березань, Тіра, Херсонес, Пантікапей тощо. В давнину такі предмети могли слугувати в першу чергу амулетами-оберегами. Також цікавим є те, що здебільшого такі амулети та вироби з фаянсу були знайдені в похованнях дітей (дівчат) та жінок, що можна ототожнювати з певними традиціями або ж ритуально-релігійним аспектом. З приводу питання датування можна простежити, що предмети із зображенням скарабея знаходили на території сучасної України, проте датуються вони починаючи з V ст. до н. е. Це ще раз свідчить про те, що більські знахідки кінця VII – початку VI ст. є безпрецедентними².

Також є цікавим і курган № 24/1975, досліджений експедицією Харківського національного університету (колишня назва: Харківський державний університет) на чолі з Б. А. Шрамко в 1975 році³. Поховання було пограбоване в давнину, дослідження вказують на те, що поховано було жінку, тіло якої також було розміщувалось головою на захід. Серед знахідок було виявлено намистини з «єгипетського» фаянсу, ліпну кераміку, сережки тощо. Особливої уваги в матеріалах цього кургану становлять обереги типу «Око Гора». Предмети дещо відрізняються за розмірами, проте обидва виготовлені з білого фаянсу; на більшому було виявлено залишки синьо-зеленого покриття (Додаток А, № 44), менший оберіг такого покриття не має.

Вчені ототожнюють ці знахідки безпосередньо із Нижнім Єгиптом, де подібна стилістика амулетів та символ «Ока Гора» як уславлення єгипетського бога Ра та культу сонця, була доволі розповсюдженою. На території сучасної

¹ Shramko I., Tarasenko M. Egyptian Imports of 6th Century BC in the Materials of Forest-Steppe Scythia // Сходознавство : The oriental studies, № 89. Київ, НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2022. С. 139-180. С. 143.

² Shramko I., Tarasenko M. Egyptian Imports of 6th Century BC in the Materials of Forest-Steppe Scythia // Сходознавство : The oriental studies, № 89. Київ, НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2022. С. 139-180. С. 154-155.

³ Шрамко Б. А. Раскопки Бельського городища и могильника «Скоробор» // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. 606 с. С. 158.

України було знайдено тільки три подібні предмети в межах Миколаївської, Запорізької та Херсонської областей¹. Проте подібні предмети також знаходили і поза межами України, наприклад в могильниках Уралу (що показово, також в жіночому похованні). В західних же регіонах подібні предмети ще більш нечисленні, наразі відомо лише про один подібний артефакт – фаянсовий амулет в похованні VI ст. до н. е. близ міста Констанца, що в Румунії².

В цілому можна сказати, що вищеописані предмети є унікальними для українського лісосотепу, адже і за стилістикою і за призначенням вони не є типовими для тутешньої ранньоскіфської культури. Самі скарабеї, наприклад, не є типовими комахами для територій сучасної України, тому якогось певного культу цих створінь тут не було. Можна припустити, що символ скарабея також можна ототожнювати з певною небезпекою для людини, або ж розглядати, як божественний символізм, який побутував у Єгипті. Для скіфів українського лісосотепу ж, подібні амулети могли ототожнюватись із саме чужоземною фантастичною небезпекою, або ж бути оберегами від смерті (за принципом «подібне відвертає від подібного»).

Що стосується «фаянсових» намистин – то тут слід вказати, що дискусії наразі побутують саме навколо питання походження та центрів виробництва подібних речей, адже окрім Єгипту, є підстави вважати одним із центрів виробництва і Ягорлицьке поселення³, що на Одещині.

Враховуючи випадки знаходження фаянсових намистин в контексті носіння їх разом із оберегами можна зробити припущення, що сам матеріал мав певний ритуально-релігійний сенс. Окремої уваги заслуговує добре збережений скелет собаки в анатомічній послідовності із намистом із «єгипетського» фаянсу (Додаток А, № 45), що був знайдений в зольнику № 13 Західного Більського

---

¹ Shramko I., Tarasenko M. Egyptian Imports of 6th Century BC in the Materials of Forest-Steppe Scythia // Сходознавство : The oriental studies, № 89. Київ, НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2022. С. 157.

² Аникеева О. В., Яблонский Л. Т. Амулеты "Глаз Хора" из курганов ранних кочевников на Южном Урале // Вестник ВолГУ. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. 2018. №3. С. 63-81. С. 67.

³ Островерхов А. С. Антична склоробна майстерня на Ягорлицькому поселенні // Археологія, № 25, 1978. С. 49-58.

городища¹. Хоча походження намистин саме з Єгипту є спірним (враховуючи гіпотези про місцеве виробництво в тому ж Ягорлицькому поселенні), сам характер поховання може свідчити і про особливе відношення до тварини і про певні обрядові традиції.

Тож, підйомний матеріал з багатьох польових археологічних досліджень Більського городища дає підстави зробити припущення про зв'язки населення ранньоскіфського часу із територіями Закавказзя. Проте, тут складно говорити саме про торгово-обмінний процес, ймовірніше за все імпорتنі предмети та артефакти із запозиченим закавказьким стилем зустрічаються в шарах кн. VII – поч. VI ст. до н. е. через одну з хвиль міграції. Одним із аргументів на користь цієї гіпотези є схожість стилів обрядово-релігійних предметів, амулетів та оберегів, які не використовувались скіфами як предмет розкоші чи трофеї, а мали власні релігійні сенси і призначення.

Дискусійним є питання походження і призначення єгипетського імпорту: окрім фаянсових намистин у фондах Музею археології Каразінського університету є невелика колекція амулетів із зображенням скарабея та т. з. «Ока Гора», що може бути ототожнені із єгипетськими віруваннями.

---

¹ Shramko I. Dog in the cult practice inhabitants Bilsk hillfort of Early Iron Age // In International Symposium on Funerary Anthropology “Homines, Funera, Astra”. Fifth edition. Death and Animals from Prehistory to Middle Ages (Abstracts). 2015, p. 46–47.

ВИСНОВКИ

Більське городище – без перебільшення унікальний археологічний комплекс скіфського часу, що в давнину був культурним, економічним та релігійним центром давніх народів раннього залізного віку. Комплекс являє собою три укріплення (Західне, Східне та Куземинське), що об'єднані суцільними валами, а також майданоподібні могильники (Скоробір, Розрита Могила, Перещепине, Грунське, Безодня тощо). Загальна площа городища становить понад 5 000 га, що є унікальним не тільки для подібних городищ на території України, а й поза її межами. Могутність та велич цього давнього міста була описана ще «батьком історії» Геродотом.

У роботі розглядаються суто імпорتنі предмети, тобто ті, що були виготовлені та привезені з іншого регіону, також речі, що з'явилися на території Більського городища разом із носіями культур, тобто кочівників, що хвилями заселяли Лісостеп, а також виробами місцевих майстрів, що запозичували та імітували чужоземні стиль і техніку. Особливе місце посідають унікальні та рідкісні імпорتنі речі, тобто ті, що мають обмежену кількість аналогів на територіях археологічних пам'яток України, або не мають їх взагалі. Такі артефакти наразі складно піддати типології, проте саме вони надають нові факти про побут і становище лісостепової Скіфії.

У контексті всебічного вивчення матеріалів Більського городища та торговельно-обмінних відносин в епоху раннього залізного віку, культури та побуту тощо важливою є каталогізація рідкісних імпортних знахідок, адже саме вони можуть дати нові результати і висновки, а також слугувати ґрунтом для подальших, більш широких досліджень. Під час дослідження цієї теми було створено каталог імпортних предметів з поділом в залежності від регіону, звідки ці предмети імпортувались (загалом описано 45 предметів): 1) грецькі поліси (10 предметів); 2) гальштатське коло культур (26 предметів); 3) передньоазійські, закавказькі та африканські поселення (9 предметів).

Античний імпорт архаїчного часу в матеріалах Більського городища ранньоскіфського часу представлений близько 500 фрагментами. Серед них можна виокремити тарний посуд, що ймовірно, надходив разом із імпортними продуктами (вином); серед цієї категорії найбільш розповсюдженими є амфори клазоменського, також лесбоського та мілетського виробництва, а рідкісними є амфори самоського та хіоського походження, та з Аттики. У VI ст. до н. е. починають з'являтися самоські тарні амфори та посудини з червоної глини.

Іншу частку античного керамічного імпорту з Більська становить столовий посуд, що надходив до Більського городища із східногрецьких центрів, представлений здебільшого ойнохоями, кіліками, чашами, тарілками, блюдами; використовувався здебільшого, як святковий посуд. Столовий посуд здебільшого має південно-іонійське (з характерним орнаментуванням образами тварин (собак, козлів), також геометричним орнаментом у вигляді «поясів» з елементами у вигляді вісімок, також свастиками, ромбами, розетками з чотирма кутами та трикутниками), рідше, північно-іонійське (представлена в матеріалах Більського городища столовими амфорами, ойнохоями, кіліками, блюдами, тарілками; на такій кераміці часто зустрічається орнамент із концентричними смугами та променями; рідкісними є фрагменти із зображенням птаха, підвісних трикутників, закреслених ромбів) походження.

Рідкісними предметами імпортової античної кераміки є фрагменти кіліки із орнаментом птахів, що є одним із найраніших імпортних зразків, також уламки ойнохої з чорнолаковим зображенням козла, що стрибає, невеликий фрагмент стінки ойнохої із орнаментом у вигляді поясу з «плетеним» візерунком та зображенням задньої ноги козла, ніжка у вигляді широкого піддону лесбоського виробництва та вінце мілетської амфори, ціле блюдо родоського виробництва. Ці імпортні предмети мають велике значення в контексті вивчення проблеми, адже вони в свій час надали можливість уточнення датування та задали новий вектор досліджень імпортової кераміки Більського городища.

Окремою категорією античного імпорту в матеріалах Більського городища є прикраси: сережки, намистини, гривні, ритони, дзеркала тощо. До

ранньоскіфського періоду відносять намистини із прозорого жовтого скла, що вироблялись на Ягорлицькому поселенні. В матеріалах Більського городища представлена значна кількість подібних намистин.

Уваги також заслуговує виріб з кістки із геометричним візерунком та зображенням пантери. Його імпортне походження не викликає сумнівів через ряд причин: 1) виріб виготовлено із слонової кістки, що не є типовим для Більська; 2) у виробі присутні пропили, що не є характерними для стилю місцевого виробництва (адже пропили на даному виробі більш тонкі та тендітні, аніж на подібних виробах місцевого виробництва); 3) загалом виріб виготовлено набагато якісніше – подібні предмети місцевого виробництва є більш грубими; 4) поєднання двох стилістик виконання (виїмчасті трикутники на одній стороні та зображення пантери, схожої на подібні келермесського типу, на іншому). Можна стверджувати, що цей предмет принесений разом з носіями-кочівниками, в межах однієї з хвиль міграції. Даний артефакт дійсно є унікальним, адже прямих аналогій йому не було визначено. Наразі проводяться додаткові дослідження даного предмету.

Така кількість і різноманіття матеріалів свідчить про сталі торговельно-обмінні зв'язки Більського городища із грецькими полісами (Березанню), що були встановлені в третій чверті VII ст. до н. е. та продовжувались весь час існування Більського городища.

Окрім імпортних предметів, що з'явилися на території Більського городища в процесі торговельного обміну, доволі поширеними є предмети із запозиченим стилем, які цілком ймовірно були виготовлені місцевими майстрами-мігрантами, які хвилями переселялись із Європи на території українського лісостепу. Такі артефакти, звісно, є більш поширеними, ніж суто імпортні.

За десятиліття польових досліджень Більського археологічного комплексу було виявлено безліч артефактів, що є відображенням запозичення культури європейського Гальштату або ж, безпосередньо, імпортом. Першою розглянутою в даній роботі категорією археологічних матеріалів є знахідки, що мають аналогії

в інших регіонах України. Це, наприклад, чорнолакова кераміка з певним геометричним орнаментом, кераміка із аплікаціями, невеликі ножі, пласкі сокири, шпильки із петлевидною голівкою, чаші з людських черепів тощо. Окремої уваги заслуговує також і меч типу «Griffzungenschwert», проте через відсутність археологічного контексту та приналежність до іншої епохи, цю випадкову знахідку слід розглядати лише як факт виявлення рідкісного центральноєвропейського артефакту на території поселення. Побутування подібних речей і на території Більського городища, і в інших регіонах українського лісостепу вчені ототожнюють із хвилями мігрантів-кочівників, які «привезли» та розповсюдили європейські традиції оздоблення і технології виготовлення. Другу ж категорію археологічних матеріалів становлять рідкісні предмети, аналогій яким в українських ранньоскіфських комплексах дуже мало, або ж немає взагалі. Це, наприклад, залізні пінцети та бритви, ритуальні предмети (жертovníки), рідкісні типи шпильок (булавок), окремий тип перстнів, підвіски з бронзи та кістки гальштатського типу тощо. Ці предмети можуть бути інтерпретовані, як трофейні, або ті, що прибули на територію Лісостепу разом із представником свого культурного кола. Що характерно, далеко не всі матеріали були знайдені в поховальних комплексах, що може вказувати на те, що гальштатський імпорт не визначав статусу свого володаря та не був маркером престижу. Більшість цих предметів використовувалися населенням у повсякденному житті.

Окрему увагу привертають знайдені в 2017 році в некрополі Скоробір бронзові пластини, прикріплені до виробу зі шкіри. Наразі тривають дослідження цих артефактів та наукові дискусії, тому визначити призначення їх напевне ще неможливо. Вивчення методом аналогій дає підстави вважати, що дані знахідки могли бути елементом оздоблення одягу або ж кінського спорядження.

Серед передньоазійського імпорту можна викоремити мідний кований казан (випадкова знахідка), фаянсові намистини-роzetки, золота підвіска каплевидної форми, рогове блюдо з рогу лося (представлене цілим

екземпляром), та кістяна ручка із зображенням гірського козла. Здебільшого, ці об'єкти потрапили на територію Більського городища разом із носіями культури – кочівниками. Деякі ж з предметів були виготовлені вже на території лісостепу, проте сама стилістика була запозичена у передньоазійських майстрів. Це, наприклад, культові предмети (ритуальні глиняні фігурки). Питання імпортованих та запозичених за стилем і методом виготовлення предметів зі Сходу та Передньої Азії в матеріалах Більського городища планується авторкою до розгляду та розширення в майбутньому. Їх із матеріалами Осетії та інших кавказьких регіонів свідчить про хвилю переселення давніх гелонів з Кавказу на території лісостепу в передскіфській та в ранньоскіфській часи.

Окремою категорією імпортованих речей є предмети єгипетського походження. Це два амулети типу «Око Гора», амулет із зображенням скарабея, намистини та намистини із «єгипетського» фаянсу. Амулети є дійсно рідкісними для територій українського лісостепу, адже і за стилістикою і за призначенням вони не є типовими для тутешньої ранньоскіфської культури. Самі скарабеї, наприклад, не є типовими комахами для територій сучасної України, тому якогось певного культу цих створінь тут не було. Дані амулети, ймовірно, були принесені спочатку на закавказькі території, а вже звідти кочівниками в лісостеп. Також хімічне дослідження самого фаянсу підтвердило його тотожність із подібними зразками, що знайдені на території Малої Азії.

Що стосується «фаянсових» намистин – то тут слід вказати, що «єгипетським» його вважають помилково, адже істинним центром його виробництва є Ягорлицьке поселення. Враховуючи випадки знаходження фаянсових намистин в контексті носіння їх разом із оберегами можна зробити припущення, що сам матеріал мав певний ритуально-релігійний сенс. Окремої уваги заслуговує добре збережений скелет собаки в анатомічній послідовності із намистом із «єгипетського» фаянсу, що може свідчити про ритуальні традиції регіону та винятково елітарне положення того поховання.

Тож, всі ці факти ще раз підтверджують унікальність Більського городища серед інших поселень Лісостепової Скіфії, адже тільки тут широко представлені

колекції імпортованих предметів з трьох напрямків – грецьких полісів з півдня, кола гальштатських культур із заходу, та малоазійських – зі сходу. Наразі також є чимало неопублікованого матеріалу, що проходить етап досліджень. Окрім цього, завдяки щорічним польовим археологічним роботам, колекції імпорту ранньоскіфського часу продовжують поповнюватись. Не виключено, що в наступні роки може бути виявлено ще більше рідкісного матеріалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Джерела:

1. Геродот. Історії в 9-ти томах. Том IV: Мельпомена, 64-65, 108-109. Переклад Білецького А. <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=2860&page=8>
Дата звернення: 12.07.2023.
2. Городцов В. О. Дневникъ Археологическихъ изслѣдованій въ Зѣньковскомъ уѣздѣ, Полтавской губерніи, въ 1906 году. М., 1911. 116 с.
3. Гумілювський Д. Г. (Филарет). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М., 1857. Отд. 3. 604 с.
4. Дараган М. Н. Начало раннего железного века в Днепровской левобережной лесостепи : монография. К, КНТ, 2011. 848 с.
5. Задников С. А. Античные амфоры начала VI в. до н. э. из раскопок зольника № 28 Западного укрепления Бельского городища // Археологічний літопис Лівобережної України. № 2/2002- 1/2003. Полтава, 2003. С. 91-95.
6. Задников С. А. Столовая античная керамика Бельского городища второй половины VII – первой половины VI в. до н. э. // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. СПб, 2007, Часть 2. С. 41-47.
7. Задников С. А. Античная керамика из землянок конца VII – первой четверти VI в. до н.э. Западного Бельского городища // Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке: Материалы международной научной конференции. Санкт–Петербург, 19-22 ноября 2013 г. С. 366–371.
8. Задников С. А. Ранняя античная керамика Бельского городища // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Сборник материалов XII Международной научной конференции. Ростов-на-Дону, 2007. С. 19-21.
9. Кашуба М. Т., Гольцева Н. В. Сахарнянский могильник I (Цыглеу) // Советская археология, № 1, 1991. С. 197-209.

10. Ковпаненко Г. М. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ, Наукова думка, 1967. 188 с. С. 61-72; с. 184.
11. Ковпаненко Г. Т. Бронзовый меч с Бельського городища // Советская археология, № 4, 1973. С. 248-249.
12. Падалка Л. В. Древние земельные сооружения в пределах Полтавской губернии. Ч. I. О древних городках, городищах и насыпанных валах. // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Ред. Василенко В. И., Падалка Л. В. и И. Фр. Павловский I. Ф. Выпуск I. Электрическая Типо-литография Дохмана П. А., Полтава. 1905. 140 с. С. 174-175.
13. Петренко В. Г. Украшения Скифии VII-III вв. до н. э. // Археология СССР: Свод археологических источников. Выпуск Д4-5. Академия наук СССР, Институт археологии, М., Наука, 1978. 144 с.
14. Помпоній Мела. Землепис [уристки з кн. 1, 2] // Людина і довкілля : антологія у 2 кн. Упоряд. Крисаченко В. С. Київ, 1995. Кн. 1 : Природа і людність України в пам'ятках світової і національної культури. С. 105–107.
15. Скорий С. А., Білосор В. П., Супруненко О. Б., Кулатова І. М. Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища: колективна монографія. НАН України, Ін-т археол.; ДКіТ Полтав. ОДА; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; ІКЗ «Більськ». Київ : ТОВ «Майдан», 2019. 372 с.
16. Шафонський О. Ф. Черниговскаго Намѣстничества топографическое описаніе съ краткимъ географическимъ и историческимъ описаніемъ Малыя Россіи, из частей коей оное намѣстничество составлено, сочиненное Действительнымъ Статскимъ Советникомъ и Кавалеромъ Афанасіемъ Шафонскимъ съ четырьмя географическими картами. В Черниговѣ, 1786 года. Вид. Судієнко М. Київ, Університетська типографія, 1851. Ч. 1-2, 697 с. С. 653-656.
17. Черненко Е. В., Ролле Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., В. П. Белозер. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической

- експедиции в 2003 г. Институт археологии НАН Украины, немецкое археологическое общество (DFG). К., 2004. 98 с.
18. Шрамко Б. А. Бельское городище (город Гелон) // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. С. 247-392.
  19. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). К, Наукова думка. 1987. 180 с.
  20. Шрамко Б. А. Культовые скульптуры Гелона // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. 606 с. С. 209-225.
  21. Шрамко Б. А. Модель бычьей упряжки скифского времени // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. С. 203-206.
  22. Шрамко Б. А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. 606 с. С. 149-157.
  23. Шрамко Б. А. Раскопки Бельского городища и могильника «Скоробор» // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. 606 с. С. 158.
  24. Шрамко И .Б. Раскопки на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. // Древности 1995. С. 174 - 175
  25. Шрамко Б. А. Усадьба с косторезной мастерской на Бельском городище // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. 606 с. С. 163-169.

26. Шрамко И. Б. Новый погребальный комплекс раннескифского времени в могильнике Скоробор // Археология і давня історія України, № 2 (33), Київ, 2017. С. 368-380.
27. Шрамко И. Б., Снитко И. А., Задников С. А., Маляревская А. А. Усадьба раннескифского времени Западного Бельского городища // Stratum Plus Journal : Человек, ландшафт, культура. № 3, 2021. С. 357-397.
28. Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження курганів на некрополі Скоробір у 2017 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2017 : збірник наукових праць. Київ-Котельва, ЦП НАН України і УТОПК, 2018. 320 с.
29. Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження некрополю Скоробір в 2019 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2019. Київ-Котельва: ЦП НАН України та УТОПК, 2020. 338 с. С. 5-13.
30. Шрамко І.Б. Мідний кований казан ранньоскіфського часу з округи Більського городища // Археологія, №4, 2023. С. 103-104, 122.
31. Pankowski, W., Shramko, I., Zadnikov, S. The Dentine Enigma of Western Bilsk // Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Європи. Харків-Котельва, Майдан, 2023. С. 80–104.
32. Potapov A. Inkrustierte Keramik von Belsk // Eurasia Septentrionalis Antiqua 4. Kharkiv, 1929. P. 162–168.
33. Shramko I, Zadnikov S. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world // Śląskie sprawozdania archeologiczne (63), 2021. Wrocław. P.123-148.
34. Shramko I. Bilsk (Belsk) city-side – the largest fortified settlement of Scythia // Ancient West & East. 20, 2021. P. 171-218.
35. Shramko I. Dog in the cult practice inhabitants Bilsk hillfort of Early Iron Age // In International Symposium on Funerary Anthropology “Homines, Funera, Astra”. Fifth edition. Death and Animals from Prehistory to Middle Ages (Abstracts). 2015, p. 46–47
36. Shramko I., Tarasenko M. Egyptian Imports of 6th Century BC in the Materials of Forest-Steppe Scythia // Сходознавство : The oriental studies, № 89. Київ, НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2022. С. 139-180.

Література:

37. Аникеева О. В., Яблонский Л. Т. Амулеты "Глаз Хора" из курганов ранних кочевников на Южном Урале // Вестник ВолГУ. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. 2018. №3. С. 63-81.
38. Болтрик Ю. В. Сухопутные коммуникации в Скифии (по материалам новострочных исследований от Приазовья до Днепра) // Советская археология, № 4, 1990. С. 30-44.
39. Виноградов О. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII – I вв. до н. э.: историко-эпиграфическое исследование. М., 1989. С. 33.
40. Галанина Л. К. Келермесские курганы // Степные народы Евразии. М., 1997. 269 с.
41. Граков Б. Н. Скифы. Научно-популярный очерк. Издательство Московского университета, 1971. 199 с.
42. Гречко Д. С. Етнокультурна історія населення Дніпровського лісостепоного лівобережжя скіфського часу. Дис. на здобут. наук. ступ. д. іст. наук. Київ, 2021. 374 с.
43. Григорьев В. П., Скорый С. А. Курганы у села Гладковщина – памятники эпохи скифской архаики в Левобережной Приднепровской террасовой Лесостепи // Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae, Profil-Archeo, Krakow, 2012. P. 456.
44. Дараган М. Н. Памятники раннескифского времени Среднего Поднепровья и Гальштат: поиск хронологических реперов // Revista Arheologică 4/2, Chişinău, 2010. С. 86–113.
45. Задников С.А. Торговые отношения Бельского городища с Березанью // Перипл: от Борисфена до Березани. Материалы юбилейной конференции. СПб., 2017. Т.88. С. 65-73.
46. Задніков С. А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу: автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. іст. наук. Київ, 2014, 19 с.

47. Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. Скифия и Кавказ. Київ, Наукова думка. С. 31-63.
48. Іллінська В. А. Золоті прикраси скіфського архаїчного убору // Археологія 4, 1972. С. 73-79.
49. Кашуба М. Т. О гальштатте и Гальштатте в Северном Причерноморье – современное состояние исследований // Археологические вести, № 18, 2012. С. 232-252.
50. Колесниченко А., Яцук О. Виробництво скла чи його обробка? Ягорлицьке поселення у світлі нових досліджень // ЕМІНАК, № 1 (33), 2021. С. 144-156.
51. Копылов В. П. Нижнее Побужье и Нижнее Подонье во второй половине VII – третьей четверти VI в. до н. э. (сравнительный анализ) // Ольвія та античний світ: матеріали наук. читань, присвячених 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника «Ольвія». НАН України, 19-22 листопада 2001 р. Київ, 2001. С. 69.
52. Ляскоронський В. Г. Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією р. Псла та Ворскли. Вид. 2-ге, репр., доп. Упорядник Супруненко О. Б.. Полтава, 1995. Препринт, вип. 9. 56 с.
53. Марченко К. К. Основные аспекты и результаты изучения греко-варварских контактов и взаимодействий в Северном Причерноморье скифской эпохи // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. СПб, 2005. С. 24.
54. Мурзін В. Ю., Ролле Р., Супруненко О. Б. Більське городище. Київ – Гамбург – Полтава, 1999. 104 с.
55. Островерхов А. С. Антична склоробна майстерня на Ягорлицькому поселенні // Археологія, № 25, 1978. С. 49-58.
56. Островерхов А. С. Єгипетські фаянси в Скіфії і їх місце в системі подібних старожитностей Східної Європи (досвід комплексного аналізу) // Археологія, № 1, 2014. С. 41-60.

- 57.Посохов С. І. Вступне слово // Борис Андрійович Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого / відп. ред. С. І. Посохов. Харків-Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; Майдан, 2021. С. 5.
- 58.Посохов С. І. Слово про Вчителя // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. С. 11-13.
- 59.Рябкова Т. В. 2010. К вопросу о «скифских» бусах в Тейшебаини // Археологический альманах № 21, 2010. С. 181, 186.
- 60.Светличная Е. В. О связях населения Бельського городища и Днепровского левобережья с лужитско-высоткими племенами // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. Полтава, 1996. С. 153-161.
- 61.Тарасенко М. О. У пошуках старожитностей з дару Хедива. Давньоєгипетські пам'ятники ХХІ династії в музеях України. Київ, ІС НАН України, 2019. 316 с.
- 62.Українознавство : хрестоматія-посіб. : у 2-х кн. Київ, 1996. Кн. 1. С. 111–112.
- 63.Фиалко Е. Е. Об одном типе золотых украшений скифского времени (к вопросу об эволюции и происхождении) // Археологічний літопис Лівобережної України, № 1. Полтава, 2006. С. 61-73.
- 64.Ходукіна Ю. М. Шпильки лісостепової Скіфії як культурний маркер // Збірник тез конференції «Археологічні студії: здобутки та перспективи 2021», Київ, 2021. С. 61-71.
- 65.Шапорда О. М., Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. Київ, Котельва: ЦП НАН України і УТОПК. С. 181.
- 66.Шрамко Б. А. Бельское городище — важнейший политический и экономический центр скифской эпохи в Восточной Европе // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. С. 67.

- 67.Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельського городища // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого. Котельва-Харків, Майдан, 2016. 606 с. С. 78-97.
- 68.Щербаківський В. Географічне положення міста Гелон Геродота // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. Київ – Котельва, 2017. С. 343-360.
- 69.Arnold B. Gender, Temporalities, and Periodization in Early Iron Age West-Central Europe // *Social Science History* 36:1 (Spring 2012). P. 89.
- 70.Cartwright M. Hallstatt Culture. 2021. *World History encyclopedia*. https://www.worldhistory.org/Hallstatt_Culture/ Дата звернення: 03.09.2023.
- 71.Drack W. Die Schweiz zur Hallstattzeit. La civilisation de Hallstatt, bilan d'une rencontre // *Études et Recherches Archéologiques de L'Universite de Liège*, 1987. P. 36, 57–91.
- 72.Kilian-Dirlmeier I. Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit // *Prähistorische Bronzefunde*, XI/2, 1997. München: Beck. 283 p. P.82.
- 73.Rieckhof S., J. Biel J. Die Kelten in Deutschland // *Zeitschrift für celtische Philologie*. Volume 54, Issue 1. Stuttgart, 2004. P. 245-247.
- 74.Shramko I. Dog in the cult practice inhabitants Bilsk hillfort of Early Iron Age // In *International Symposium on Funerary Anthropology "Homines, Funera, Astra"*. Fifth edition. *Death and Animals from Prehistory to Middle Ages (Abstracts)* (Alba Iulia), 2015. P. 46–47